

Gender Transformation & Empowerment

ONITA ECEZU KINI AGEITEZA MIVURI ERI OKPO AZITANI FE MIDRI RI I

Buku ewakokoru ecozu okpo azitani fe oku madriari vazu

Otita amuti Okuyi ecipi Uganda ari (Uganda Women's Network)
Emba mudrini eri 2011

ONITA ECEZU KINI AGEITEZA MIVURI ERI OKPO AZITANI FE MIDRI RI I
Buku ewakokoru ecozu okpo azitani fe oku madriari vazu

Otita amuti Okuyi ecipi Uganda ari (Uganda Women's Network) Emba mudrini eri 2011

Awa'difo Feza

Otuta buku ewakokoru okuyima okpo dria ri econi ndra i atita 'ba ndundu dika amuti ndundu 'di kokoru ku.

'UWONET' le 'di awa'difo fe amuti okuni wudrikulu si (UN WOMEN) azi ngapi amuti okupidri agupibe ria. Amuti 'di fe robia ecozu e'yo buku 'di ma aleari otuzu dika ofuzu 'dile.

UWONET ovuvini afusi 'ba ndundu eima sawa fepi e'yo ndundu buku 'di ma aleari okuzu, eri otizu kilili 'bani ecozu eri lazu dika vazu ti ndundu si. UWONET ma awa'difo angiri ri ni mu ataza Susan Labwot vu erini buku 'di oti risi, ataza Rita Aciro Lakor pi ataza Laureen Karayi be atita eyini fe buku 'di oturia kpere ovuria risi.

UWONET ka tro'di mi ru aji ku ti, te fe kiri awa'difo angiri azi ndundu 'ba ndundu dika amuti ndundu ni nga buku 'di ma ofuria risi.

GIN MA TYE IYE

Awa'difo Feza	ii
Otita Buku aleari	iii
E'yo efi eceza	v
E'yo drile	1
E'yo drile ri	3
1. E'yo eti eceza	3
2. Asisile buku 'di vuri	4
3. Otita Buku 'dima aleari	5
Esele okori: Driwala i ecipi e'yo lonyi pini aata suru aleari pie ri	5
1. Driwala onita esuzu ri	6
2. Driwala azi ngazuri	9
3. Driwala yi alari esuzu dika aazu angu alatararu ria	13

4.	Driwala nyaka capira ri esuzu	15
5.	Driwala adi anguni o'bizuri	17
Esele 2 zuri: Driwala ti ecizu o'bibe dika e'yo agbata ogbazu 'diyi ni		18
Esele 3: Driwala okuyini lonyi dria		21
1.	Driwala nyaku dria lonyi beri	22
	Egata fepi kiri okuyini ovuzu ayikosi driwala eyidri amvu dria ku 'diyi	23
Esele 4: Aata aku aleari, driwala ajepini ereta be		25
Esele 5: Ngiri ngingiri aku eselea si 'diyi okuyi ma driwala be		35
Esele 6: Driwala alata ni		40
1.	Alata iecipi ositaberi	41
2.	Alata iecipi rua ositaniri pie dika azo silimu niri pie ri	44

Esele 7: Driwala oku acoza ‘diyini **46**

Ocoko oku acoza ‘diyi ni esuri 47

E’yo eti liza 48

Pari ‘bani e’yo osile ‘diyi esuzuri (Buku nde’diyi osi mundu tisi) 49

E’YO KALA OTILE ‘DIMA RUA ‘DIYI 51

OTUTA MAPUTONIRI MA ECETA EWAKOKORI 55

Otita Nyiri ma efi

UDHR - Universal Declaration of Human Rights

CEDAW - Convention on the Elimination of all forms of Discrimination against Women

ICCPR - International Covenant on Civil and Political Rights.

ICESCR - International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights

UWONET- Uganda Women's Network.

FIDA –U-Association of Women Lawyers in Uganda.

The Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa

The Constitution - The Constitution of the Republic of Uganda 1995

E'YO DRILE

Driwala azita ni fe 'ba adaniri otita 'ba alualu si idri ini ma aleari i, eri ni tro ovuzu okuni, agupini, zamvani, agupi mvani, odekua ni kaniku mbazoa ni ti. Okpo 'diri Mungu otu agberi eci i 'ba adaberisi. 'Ba ada dria katro esele co elisi, wura agupini kaniku okunirisi, ti njezasi, dini si, wura 'ba ini ni, kaniku imveni risi, egata ndundu agbatara driarisi ti, okpo 'di eyima alu alu dri trotro.

Driwala 'ba adani 'di e'yo e'doza 'ba drian ecozu inzita fezu 'ba adani ri i. Uganda ni tro dri tizu azita wudrukulu si atita 'di atizu ra, dika azita ambu karini ri ni tro e'yo 'diyi ecezu ra ti, driwala 'diyi oku karakara esukini driwala ni ku.

UWONET ni egata be kini suru Uganda a 'diyi nga driwala esu e'yo ayamatarata ni oku pima eselea agupi be risi, ecozu fezu oku dria; katro ovu ayiani, ezoanzi ni, amvupika ki kaniku dedekua ki – ecozu omgbo amazu 'ba adaru beni; pari okuyini ecozu nyaka kili 'd esuzu, yi alaru pie opendukokoru afa ndundu 'diyi ayuria. Okporu ri, UWONET le ne kini oku Uganda a 'diyi dria driwala esu ngiringiri aku eselea risi dika eyi aku eseleasi orikokoru. Ecozu fezu egata 'diyi ma sopa okporu, le 'bama fe embata angiri driwala 'ba adaniri ma dria Uganda si dria. 'Di ni nga fe 'ba dria ni nga i ma adriza kaniku egata oku ma dria ri ojara.

Ekile ataza Eleanor Roosevelt, bili ei amuti wudrikulu si driwala 'ba adaniri onepiri sile eli 1948 'yo kini,

*“Pari were aku ageia ‘diyi ma alea..
inyia ndeni, dika angu were ‘bani
eco ni wudrikulu azi di pima alea
ku ‘diyi ma alea...driwala ‘di ma efi
ka ovu yo, econiru pari azia ku”*

UWONET ba asisile kini buku ‘ba nga ayu afa ecozu o’bi Uganda a aku eseleasiri ma azakozu driwala eyivu dika oku vileri vazuu kilili. ‘Ba nga vini eri ayu e’yo ecezu dika embata fezu okuyi dri opendu azisi kaniku angu eyini aazurisiri kokoru. E’yo eceza ma omgbo idrizu, dika onita driwala ‘ba adaniri beri e’yo okporu ecozu fezu okuyi nezu agupi asisile alusi aziniru ecozu ngiringiri eyima eselea driwala ‘di ma e’yosiri ri atrizu eri azi karini.

Rita Aciro Lakor

Drile UWONET ni

E'YO DRILE RI

1. E'yo eti eceza

Amuti okuyini Uganda a (UWONET) eri amuti e'yo oyupi dika okuta okuyini otipi kari 'di ma alea suru ambu Kampala a ria e'dozu 1993. UWONET ma egata angiri ri otita otizu ecozu amuti ndundu 'diyi okuzu ecozu azi ngazu tualu e'yo aluri 'yezu i egata aluri ma orodri esuzu okupima eselea agupi be Uganda. Asisile otita 'diniri ecozu egata o'di fezu gamete dri, azita sizasi dika e'yo egazu geri ndusi ecozu e'yo i ecipi okuyi pie dika agupi be 'di ma aza kozu. Asisile 'd ma eji aata alu opendu kokoru agupi ma eselea okupi suru ma alea.

UWONET nira kini ejita ovuzu trotro ri ejizu oku pima eselea agupibe eri e'yo azi sawa 'dupi angiri ni ojata 'di ejizu. Dika eri afa kali suru ndundu ma aleari ni 'ba agupi ma e'yoru ni. Ecozu okuyi ma pari suru ma aleari otuzu, le 'bama fe embata oku dria ni driwala eyini ma dria eyini ecozu ojata ejizu geri 'bani azita otulerisi kaniku egata fezu driceza kari 'divurini.

Uganda otu azita ndundu, egata ndundu be, otivini dri azita wudrikulua 'diyi ma dria e'yo driwala 'ba a'da niri ma dria ra ecozu esele coza okupima eselea agupi beri omvizu dika egata 'dileri ofizu azita kari ni 'd ma alea indi beni. Azita ambu kari Uganda niri eri azita alu azita ndundu sur Afrika 'diyi ma alea driwala okuyini oyupi dika tambapi okposi ri i. 'Ba otu azita 'diyi egata ndundu 'diyi pie ecozu egata ovuzu trotro 'di 'bazu kari anzi Ugandani 'diyi ma alea oduvusi. Azi 'diyi ma ava 'bani tro 'bazu angiri ra ti, egata 'diyi, 'yeta ndundu 'diyi pie ecikini nga e'yi azita otile kaniku tri otile azita wudrikulua ri be ku.

Uganda ni e'yo oku pidri agupibe ri oti e'yo anguezozu ri ma alea dria; 'di 'ba ye agberi fezu kini e'yo 'bani oni'bori, e'yo o'biyini leri, dika e'yo okuyi bipi agupi beri osuzu egata azita sizu ri ma alea, e'yo amaza pie, otuta angu ezozu ri pie, dika geri otuta 'diyi ma vvuti onezuri pie dria indi. E'yo okuyini ecozu lonyi esuzu, dika ayuzu kuri eri e'yo alu Uganda fepi esele coza okupima eselea agupi beri ma edri i drile drile ri. E'yo ewaru okuyini ecozu eyima driwala awuzu kili kuri ombe okuyini geri azi eyima drileba esuzu ri ra. Ngiringiri pi opendu beri ni i 'ye o'du alualu vusi deri esu azita karini sile 1995 ri ece e'yo 'dile 'di ma atrita okporu.

2. Asisile buku 'di vuri

Amuti UWONET ni 'di 'ba e'do eli 1993 ecozu e'yo aziniri ma alea, oyuta oyuzu driwala okuni Uganda a ri ma dria. Buku okuyima driwala dria 'diri le e'yo i ecipi driwala nde pie ri oti 'ye oduvusi ri ma alea.

Buku 'di le e'yo ece okuyini okpo eyini e'yo amazu trotro azita wudrikulua ri pima alea azita karini ri be ria. Eri vini e'yo ece aata atile wudrikulusi 'ba adani ecozu aazu ri ma dria erini tro ovuzu agupini kaniku okuni.

Embata driwala 'ba adaniri ni tro ovuzu onita emba sukulua ri ma aleaku ti, UWONET le embata 'di fe okuyini o'biyibe dria ecozu zita kaniku 'yeta i ecipi afa ta sipi eyiniriru ma dria ri zizu ra beni; ani ecozu ngiringiri okuyi ma rua aku eseleasi kaniku o'bi aleari atrizu beni.

3. Otita Buku ‘dima aleari

Buku oku ma driwala dria ‘di ma esele yi 7; esele ‘diyi ece driwala ‘ba adaniri ger ndundu ecele andraleru ‘diyi si:

- Driwala i ecipi e’yo lonyi pini aata suru aleari pie ri
- Driwala i ecipi e’yo o’bima driceta dria agbatara gbaza beri
- Driwala afa lonyi pileri ma dria
- Ngiringiri oku pima eselea agupi be; dika driwala okuyini ri
- Driwala alata dria ri
- Driwala fe oku acoza ‘di pini ri
- Aata kilili aku eseleasiri

Esele alu alu ‘di ece e’yo ‘diyi ma eti were, oti di vini e’yo alu alu i ecipi esele otile ‘di pie ri indi. Eceta azi ‘di eci driwala fele okuyini ri pi otita ndundu ecozu driwala ‘diyi ma tambazu indi. O’bi Uganda a ‘diyi ma drile ba ci ecozu driwala eyini i ecipi driceta be, agbatara be, aata surua ri be, kaniku e’yo lonyi niri beri ayuzu indi.

ESELE OKORI: Driwala i ecipi e’yo lonyi pini aata suru aleari pie ri

Driwala i ecipi e’yo lonyi pini aata suru aleari pie ri ‘du pari angiri driwala ‘ba adani ecozu ‘ba ada ma tambazu dika inzita fezu ri ma alea. Driwala ‘diyi sawa azinisi eci i driwala aazu geri kililirusi ri pie, eyini eyi eci e’yo ‘ba alualu ma idria o’duvusi ri pie risi. E’yo ‘di Otu i trotro okupima eselea agupi be eslecoza kokoru, wuruasi, surusi, ti njezasi, dini si, amuti agbatarani risi kaniku egata ndundu ‘diyi si. Driwala i ecipi e’yo lonyi pini aata suru aleari pie ri otu eri azita kari ni, suru amveleruria dila wudrikulua asi woro.

Esele ‘dima alea, buku ‘di ece driwala i ecipi e’yo lonyi pini aata suru alea i ecipi okuyi pie ri. Driwala ‘diyi ma eselea; onita esuza ni, azi esuta dika ngaza ni, yi alaru esuzu dika aazu angu alatataruri ma alea, ovuzu nyaka nyaza onyiru be, ovuzu jo lazu kilili ruri be.

Eceta engazu CEDAW, ece okuyidri ri kini: Kari ti eci’ba ‘diyi nga esele dria ma alea – ‘diyi; agbatara alea, tiecita o’biyini ria, lonyi ndaria azini kali otuta ma alea ne kini ‘ba nga geri dria ayu, otuta azita sizuri be indi nezu kini e’yo okuyidri ri nga pari ‘du drile ecozu eyini drileba fezu driwala eyini ri ayuzu orikokoru agupi be tualu.

1. Driwala onita esuzu ri

Onita eri geri ‘bani ondoa, azingaza pi engata kililiru ‘diyi erezu ewule ewule ri i. Azita Uganda niri azi kini, ezuanzi yi agupianzibe drileba onita niri esu trotro. Te deri esu, ezuanzi ma kalafe fi’ba sinia ‘diyi pari onita ni sinia drilea ‘diyi be ri ma alea ri awi lu were toko. Ezuanzi kalafe 53, turu alu dria took ‘diyi eco buku la kaniku afa si ra ka oti agupi anzibe kalafe 61 turu alu dria.

Onita anjivuri, te angiriniri ezuanzi vuri eco fe okuyima idri ni i otu dika eyi aa driwala pie eyo ndundu eyima rua ocoko ejipi ‘diyisi. Otita were ezuanji ma onita ma alea’di eco ojata eji angiri suru ma alea dria. Munduti ni ‘yo’borile, ika onita fe zamvani ‘bo ife ‘da onita suru ni dria. Buku ‘di oti ‘di driwala, ayota dika azi ti’ba ni eco ‘ye ongulumu suru ma alea ‘diyi pie dria anji nyiri yi, ezuanji pie dria onita isu ecekokoru.

Otuta Maputo niri kini, kari ti eci'ba 'diyi nga dria otuta okporuni 'du ecozu nezu kini opendu dria, ayamatarara okuyima rua 'diyi 'ba nga atri dria eyini ecozu drileba esuzu onita esuzu azi oniza be geri dria si.

Otuta nderi 'yo vini kini, kari ti eci'ba 'diyi nga asi 'ba alu okpo 'bazu ecozu onita ma omgbo otuzu azi oniza be okuyima eselea onita ndundu 'diyi ma alea ekile azi sayans ni 'diyi azi ngale chuma si 'diyi onizu.

Okuyima driwala onita onizu ci ya? A'di ni eyini driwala nderi fe ni?

- Onita e'doza eri driwala 'ba dria ni, katro ovu okuni kaniku agupi ni ti.
- 'Ba alu alu ma driwala c onita esuzu, 'bani otule otita namba 30 Azita ambu Kari Ugandani ri ma dricezu ria ri le, Otuta otule Beijing a (Omvele CEDAW) e'yo dririmaru kaniku anyoru okuyima rua 'diyi atrizu ri pie, azita azini 'diyi ma alia.
- Le kari Uganda ni ri ma otu otuta drifupi azita otile suru wudrikulua ri pie kini 'ba geri cici 'diyi ayu opendu 'yele okuyima rua 'diyi atri ecozu aata trotro ri atizu okupima eselea agupi be onita ma e'yosi.
- Onita 'ba driasi pramari a ri pi onita 'ba driasi sinia ri pie ri 'ba e'do Uganda ra.
- Okuyima drileba ecozu geri ndundu atiza esuzu sukulu lazu ri esuzu ci.

E'yo fepi ezoanji aci sukulua ku, dika e'yo eyini ofuzu teri

Azita ndundu 'diyi ni tro ovuzu madala driceza ndundu 'diyi ma alea ra ti, ezuanji yi nga kiri dririma esu okuyibe 'dani, alenia, dririma 'diyi ma azi yi;

- “*Aku karakara ma alea, ti'ba leki tutuni robia tamba sukulu e'yosi agupi anzi yi atizu* ¹” Egata 'di dricere Antonia Harsh emgapi sukulu azia ri feni. Ezoanji eyi ofu sukulua risi a'disikuni, robia e'yo fizi ofezu ri eca ewaru dika 'ba ezuanzi nyiri 'diyi ayu azi akuasiri ngazu indi.
- Anji esuza ode ru 'diyi njuta agoa denga eli caku ri pie.
- Opendu anzia ezuanji ru 'diyi ma rua geri ndundu 'diyi si. 'Ba 'duni ezuanji yi agupibe trotro ku, dika 'bafeni eyini drileba onita e'yosi trotro ku.
- Egata azi aku azini 'diyi ma alea kini, aku lu azuanji be ri ma alea, anji nga yo, e'yonisi, orodrini yo lonyi ezazu ezuanji ma rua.

E'yo ecopi rari, gamete katro egata ndundu 'diyi otu geri kililirusi rati, egata aku eseleasi onita ezuanji niri ka i ojaku, 'ba econi ojata onyiru ni eji alua nisi ku. Le di ani, aku alu alu ma 'ba okpo nezu kini, eyi atita fe ezuanji ni fizu sukulua ra, dika onita nderi dezu kpere asiria.

1 Afrol Gender Profiles: Uganda. Afrol eri amuti e'yo oluza trapi amuti gwaragwara osisia osipi 'diyi ma eselea Afrika a ri i, eri osisia 'diyi osi mundutisi dika ti ndundu 'diyi si.

2. Driwala azi ngazuri

‘Ba alu alu Uganda a ri ma driwala ci azi ngazu; te vini, azita aini anzi nyiri eli 12 ma vutia ri ni azi robia si ri ngazu ku². Azita Uganda vuri pi azita ndundu wudrikulua ri pie ati otuta driwala fezu okuyini azi ngazu ri okporu. Driwala azi ngazu i ecipi okuyi be ri ejiki yi agupi vuri be, ecele coza nilu azi iecipi anzi osiza be, dika azi ezoza beria, ecetasi, okuyini driwala ci lifu ‘duzu osita vutia.

Le oku Uganda a ri ma vaki kini gamete otu azita ndundu ecozu driwala okuyini azisi ‘di ma agei tezu, dika tani mbazu. Eri okpo suru ni dika ‘ba alu alu ni nezu kini eyi driwala ‘di esu azi ndu ndu ma tia ra.

Otita “CEDAW” niri kini kari ti eci’bani yi nga otuta ci ri otu ecozu opendu okuyi marua geri azisiri atrizu ecozu fezu kini okuyi agupi be driwala esuzu trotro geri ‘diyisi:

- *Driwala azi ngazuri ‘ba dria ni, ‘bazi econi eri oga ku*
- *Driwala ecozu waraga osizu azi ndazu trotro, drileba aluri esuzu azi nderi esuzu dika geri ‘ba ‘duzu azi nde ma aleari.*
- *Driwala ecozu azi mi asinileri pezu, ecozu azi otuzu, dika azi ngazu ori kokoru drileba iecipi azi nderibe driari esuzu*
- *Driwala ecozu musara esuzu trotro dika azita azitia ‘diyi o’bizu trotro.*
- *Driwala ecozu ageiteza esuzu e’yo alata nisi, dika otuta azitia ‘diyi otuzu ecozu anyo fezu azitia ku, vini nezu indi kini oku anzi pie ‘di ma agei ‘ba te azitia kilili*

Driwala okuyini azitia ri

1. Driwala ecozu drileba aziniri esuzu opendu kokoru, dika azi pezu ‘ba asisile ni lerisi.
2. Driwala azi ngazu angu kilili ta sipi ra ‘diyi ma alea, ageitema kilili dika alata kililiru ni be ria opendu kala wura si, suru si, okalamvu si kaniku elisi ri kokoru.
3. Driwala ecozu musara esuzu azi ma omgbo ‘bani ngarisi opendu kokoru.

2 Esele 32 (1) azita azi’ba ni ‘diyi sile 2006 si.

4. Driwala ecozu ava liza esuzu geri lifu elivurisi, lifu azosiri si kaniku lifu osita siri. Otita 56 azita azi tambazuri ni oturisi *“Oku ka ovu mva be alea, erima driwala ci lifu ‘duzu o’du 60 aleania ‘ba erima musara ofe dria sawa erini osizurisi kaniku eri ma mva ka e’be ra ria”*
5. Drileba ecozu dri edazu azi andra eri ni nga ria osita vutia otuta kililiru ri pie.
6. Drileba ecozu azi ngazu sawa ‘yeke ri ma alea; ‘di sawa 48 sabatu alu ma alea geri azita azi tambazuri ni ecerile.
7. Driwala ecozu atita esuzu sawa anyo esuzu azitia ria kaniku drile onzi esuzu sawa azingazurisi ria.
8. Driwala ‘bani ecozu enzamataru geri lezu lazu erisi risi ri atrizu.

Otita 13 Otuta Maputo niri nje e’yo driwala lonyi pini aata muke ri be. Otuta ‘di ‘yo kini, kari ti eci’ba ‘diyi nga azita pamvu yi otu, dika vuti ni bi okporu nezu kini okuyi drileba esu azi ngazu dika eyi ma azi ma omgbo otuzu drile drileba ndundu lonyi ni ‘diyi ma alea indi.

A'du afa ni ece kini 'ba opendu ope rini?

Dririma feta, drileba ogaza, kaniku e'yo 'ba aziri driri 'duru ndu agberi eri wura, eli, suru kaniku okalamvu erini engazuri ni ovu ndurisi e'yo azini 'diyi ma alea.

Enzamatara ali o'bazasi 'di a'duni?

Enzamatara ali o'baza si ri, azita ece eri kini; eri geri 'bani okpo ayuzu ali o'bazu ri i, kaniku dridria feza ecoza ali 'bazu ri i, kaniku e'yo ziza mgbo ali 'baza dria ri i.

'Ba eco azakoza esu ngua e'yo ecele oru 'di ka mi esu ria?

Pari iecipi azi ngaza be – omvele “Labor Office” ri 'ba zi eri e'yo 'dile 'diyi ma aza kozu azi tiasi. 'Ba azi ngapi ofisi 'di ma aleari ma okpo ci e'yo 'dile ri erizu, ndu ni ondazu dika eseleni cozu. 'Ba nderi ecovini kesi 'dile ri fu ra, efini ka ovu yo ria, kaniku eco e'yo 'dileri idri koti ambu e'yo iecipi aziberi iripi ria ra.

3. Driwala yi alari esuzu dika aazu angu alatararu ria

Okuyi yi ayu ndeni ni. Okuyi yi oko ji eyivu akua, eyi yi tamba ayuzaru e'yo ndundu akua 'diyisi. Azi akualeasi ekile nyaka a'dizale, aku dri otuta le, bongo ojiza le, afazu ojiza le 'di pi anji ojiza be 'diyi woro okuyima azi. E'yo ati ni aku eseleasi 'diyi vini okuyima azi, ekile coroni ale ojiza le ecozu fezu aku ale ni ovu alatararu.

Kalafe Uganda ni 54, 100 dria ri ma geri yi alaru esuzu yo. Ecozu yi ala ri esuzu, eri le yi ma ovu o'biyidri e'dozu kilo mita 1.5 si angu calu ru 'di ma alea, kaniku kilo mita 0.2 angu aku ambu ru 'diyi ma alea. Pari karakara ma alea, pari ecozu yi kozu kilili ni yo, e'yonisi, okuyi aci 'du re tu yi ndaria.

Uganda a 'ba otu otita ndundu yi, azita ndundu yi be ecozu okuyima driwala yi alari esuzu ri ma agei tezu dika aata alatararu 'di pie. Ka otuta 'diyi ma vuti obira, oku Uganda a 'diyi ma idri ni nga i otu kilili, eyi nga yi ala 'diyi esu ayu i. Eri 'di njiza 'ba dria ni nezu kini e'yo angu yi kozuri otuzu ri ma dria ni.

Driwala yi alari esuzuri pi aata angu alatararu ria 'di le oku dria ma:

- Esu yi ondi kokoru dika 'bani eco ayura ni i
- Esu pari yi kozu ra
- Esu yi aje erini ecozu yi nderi ayuzu ima ngulupisi eyo akuniri pie ria.
- Esu geri capi kilili ecozu yi nderi esuzu dika tani mbazuri alatararu ri
- Esu geri 'bani ati kililiru ecozu gasia azo ejipi 'barua 'diyi obezu ra ri

Otuta Maputo ni, otiza 18 yo kini: Okuyi ma driwala ci aazu angu alatararu ewule ewule 'di ma alea. Kari ti eci'ba 'diyi nga geri cirri nda nezu kini oku kakau yi ti su e'yo otuta otuzu, azi onezu dika angu aazu 'diyi ma agei tezu ecozu fezu kini afa ayuzaru nyakua 'diyi ezaruku beni.

E'yo gamete ni eco 'ye nezu kini yi ala ayuzari ci, dika o'biyi aa angu alaruri ma alea 'diyi:

- Okuyi tre yi tisu otuta angu driceza dria e'yo lonyi nyakua 'diyi ma tambazu kilili dika ageini tezu kilili ri onezu.
- Atita fezu okuyima ondoa otuzu onita be e'yo 'dile 'diyi atizu.
- Azita geri gasia azo ejipi 'diyi ma tambaza, ojita dika eyima 'beta ma vuti o'bizu kongolokoru.

4. Driwala nyaka capira ri esuzu

Driwala ecozu nyaka capi ra ri esuzu ri ati kini 'ba dria opendu kokoru yi nga nyaka muke esu dika, nyaka nderi ayu ayikosi. Driwala 'di ecevini kini otuta ndundu ecozu nyaka esuzu 'diyi nga ovu ci, fezu ani abiri ma 'de suru ma alea ku.

Osisia 'ba ada ma kalafe Uganda si 2007 ri, ece kini 'ba kalafe 31, 100 dria kalafe milioni 28.4 ri ma aleari ni nga kiri aa alio alea dika abiri alea. E'yo 'dini 'ba suru alea candi be ekile okuyi, anji nyiri yi ku ocokoa 'diyi 'ba de'ba'bo 'diyi pie drici abiri e'yo si

Okuyi ezoanji yi be drici nyaka akosi agberi yi aku alea 'ba kalafe angiri ma tamba. Sawa nyaka ni cazu kuria, okuyi nyaka awa 'ba azirini raka denga nyaki nyaka ku.

'Ba dria nira kini driwala nyaka esuzuri ka ovu yo, e'yo suruniri ma amaza pi angu ezoza pie nga drijara. Le suru dria ma sopa okporu e'yo abiri ni ri ojazu trai geri afa ci 'ba ageia 'diyi ayuzu nyaka ofuzu 'ba dria ni beni.

AGEITEZA mivuri eri OKPO azitani fe midri ri i

Sita otuta Maputo ni ria otiza 15; driwala nyaka ni ri ma dria ri kini, suru ti eci'ba 'diyi nga ne kini oku dria ma driwala ci ecozu nyaka rua sipi muke 'diyi esuzu dika nyaka nde ma omgbo esuzu 'yeke. E'yo 'disi, suru 'diyi nga geri ci ri ayu nezu kini:

- Okuyi geri esu mgbo yi nvuza kilili ri esuzu, afa nyaka a'dizu 'diyi esuzu, angu esu ecozu nyaka ezozu.
- Geri otu kilili nyaka tambazu ani abiri ni 'dezu suru ma alea ku beni.

E'yo fepi okuyima esu driwala nyaka capira ri ku ri

- Eli tre, Uganda ebi ovu e'yo a'dini 'di pima alea, ngiringiri ndundu 'diyi pie. E'yo 'diyi atri aguyini drileba ecozu nyaka ezozu ri ra, ani driwala nyaka kilili nyazu 'di ebi ovu yo.
- Okuyi ma kalafe azi amvuari ngapiri 80, 100 dria. Te amvu eyini-leruri lu 21, 100 dria. E'yo 'di ma efi kini okuyi ecozu nyaka ma kalafe eyini ta le 'ya ri ofu ku, e'yonisi nyaka cani ani aku alea ku.
- Kali azini 'diyi Uganda a ci oga okuni nyaka au gbe pile, au za le 'diyi si, deri esu, nyaka 'diyi beni 'ba rua si ni, tutuni oku okporovuru 'diyi dri.
- Angu kakau calu a 'diyi ma alea, 'ba nyaka ozi aje angirisi cu ma alea, nyaka kuniru aku alea ecozu abiri atrizu ku.

- Oku econi afa esule nyaka 'bani ozi amvu alea 'diyi ma dria ti suku. Katro ovu afa cika ni jezu ya, kaniku osuta osuzu yari, eyima okpo yo.

5. Driwala adi anguni o'bizuri

Adi angu ni 'diyi aata angu ni aazu, nyaka 'bani nya, ongo ngoza 'diyi afa ndundu suru alualu ni ayu adi nderi ma alea ri i. Okalamvu ndundu wudrikulua 'diyi baki adi driwala azi ambuniru, te efniri ni nga 'ye eceru kilili a'disiku suru ndundu yi adi ndundu yima vuti obi.

Driwala adi anguniri

- 'Ba alualu ma driwala ci adi erinileri ma vuti obizu, ovuzu aleania dika eri atizu geri dinivurisi, ti njelerisi azini e'yo 'yele aleania ndundu 'diyisi.
- Eri 'ba alu alu ma driwala ni ti suzu adi iecipi a'bi alualu eyini atira 'diyi pie dika ti ecizu wudrikulua woro geri sayans nirisi adi pie dria.
- Kari ti eci'ba 'diyi ma dria azita ci ecozu fezu okuyi tisu e'yo adi ni 'diyi njezu dika otuzu a'bi ndundu 'diyi ma alea geri woro si.

Driwala adi kililiruri niri otita 17 otuta Maputo niria ri kini:

- *Okuyi nga ovu driwala be tisuzu e'yo dria iecipi adi kililiruri ma alea 'diyi be dika vini nezu kini eyi adi 'diyi ma ayota ati indi.*
- *Kari ri eci'ba 'diyi nga geri ci 'diyi du nezu kini 'bakuni okuyi amve e'yo adi sizuria ku dika eyi nga ovu e'yo nde ma oturia e'dozu kpere deria.*

E'yo Okporuri: E'yo adiniri ni tro ovuzu e'yo angiri ni ti, 'ba alualu ma driwala ci ecozu adi ivuleri ma vuti o'bizu, aazu aleania dika ecozu adi nde ma ageitezu orikokoru. Azita kari Ugandani ambu sile 1995, otita ni ... aleari oga adi dika a'bi ndundu anyo ejipi okuyima rua 'diyisi. (Anyo 'diyi ma esele, e'yo suta ejipi, dra ejipi kaniku fepi oku ma idri ni aa candiru 'diyi).

ESELE 2 ZURI: Driwala ti ecizu o'bibe dika e'yo agbata ogbazu 'diyi ni

Otuta azitani ndundu tre wudrikulua si, suru amveleruria si kaniku kari Uganda niria ecozu okpo fezu dika driwala fezu 'ba dria ni ti ecizu eyima eselea dika eyini drileba fezu agbatara gbazu eyini tro ovuzu agupini kaniku okuni ti. Eli agape 'diyi ma alea, Uganda o'du pa kilili geri ecozu fezu okuyi tisu e'yo driceza niria agupibe trotroria kala azita nirisi kaniku 'yeatasi. Te, okuyini tro tisuzu e'yo driceza niria ra ti, le kiri 'bama fe embata pi geri eceza be ecozu okuyi ocuzu driadria. Azita kari Uganda niri so pa okpo e'yo okuyi nezu agupi trotro geri 'disi risi. Eri di ani e'yo okporuni fezu kini gamete ni azita yi oti opendu kokoru okupima eselea agupi be, dika e'yo kari sizuria 'ba okpo fe okuyini agbatara gbazu indi kaniku e'yo lonyini ma alea dri suzu indi. E'yo 'di eco esuru pele ka okuyini onita fe dika, kaniku kayi su e'yo suru dri cezuria indiria.

Otuta 'CEDAW' niri kini; kari ti eci'ba 'diyi nga otuta ndundu 'diyi 'du nezu kini oepndu okuyima rua 'diyi 'ba atri geri agbatara nisi, aata o'bima alea 'diyisi kari alualu ma alea, tevini nezu kini okuyi driwala esu agupi be trotro geri:

- (a) Voti 'bezurisi sawa opeta opezuria, kaniku otuta e'yo o'biyini e'yo amazu 'diyima alea;*
- (b) Tisuzu agberi otuta otuzu egata fezu gamete ni, dika egata 'di otizu 'yetaru ecozu pari esuzu azi ngazi angu o'biyini 'di ma alea dika ecozu azi ci ri ngazu gamete ma pala pari ciri ma alea;*
- (c) Ecozu ofizu e'yo okalamvu azi nga'ba gamete ma pala ku 'diyibe, dika tieciza ndundu iecipi idri o;biyini 'diyi be, driceza kari ni 'di be indi.*

'Basi eri otuta Maputo niria, otita 9 ma alea kini; Kari to eci'ba 'diyi nga geri kililiru ri 'du driceta 'ba dria be ri otizu i, dika nezu kini okuyi tisu e'yo kari dricezuria indi geri eyini drileba fezu ndundu 'diyisi, azita kilili 'diyi otuzu dika geri azini 'diyi ecozu:

- *Fezu okuyini tisuzu e'yo opetaniria opendu kokoru.*
- *Fezu kini 'ba okuyi pari feagupibe trotro e'yo opetaniria madala driceza ni ndundu ria.*
- *Nezu kini 'ba okuyi 'du agupibe ongulumu alu ru tiecita angu ezoza niria azini azita gamete ni 'diyi ma pamvu obiria.*

- Okuyima driwala ci tisuzu agbatara angudria ri ma alea dika geri e'yo amazu kari ma alea 'diyi be agupibe trotro.
- Otita 29 Azita kari Ugandani ri ma alea, 'ba dria ma driwala ci e'yo i acia 'di ecezu, acizu pari 'ba alualu ma asi ni leria, eyi trazu dika ti ecizu e'yo eyini leri otuzu aleania indi driwala lezu e'yo onizu dika ondoa esuzu geri ndundu si.
- 'Ba alualu ma driwala ci e'yo ri asi ni leri 'yezu dika e'yo egazu ceni okuta agbatara ni 'diyi pezu, opeta opezu orikokoru.
- Okuyima driwala ci e'yo eyima dria ri lizu o'bi drilia opendu kokoru. Otita 28 azita kari Ugandani ri ma aleari kini "ba alualu 'bani bi e'yoari ma e'yo lu koti ni linika tevini deri e'yoniri ma ada 'ba esu'bo.
- 'Ba alualu ma driwala ci egata ivuri fezu dika dini i asini leri ma vuti obizu.
- 'Ba alualu ma driwala ci ti ecuzu amuti agbatara niri 'di atizu. Otita 29, azita karini Ugandani ri kini; " 'ba alulau ni nga ovu driwala be tiecizu amuti agbatara ni 'diyi ma alea, kaniku amuti embata fe'ba o'biyini driceza o'biyini ria."
- Eri azi kari anzi alualu Uganda a eli be 18 drilia 'diyini rusizu ecozu voti 'bezu opeta ndundu 'diyi ma alea.

ESELE 3: Driwala okuyini lonyi dria

Esele ‘di ma asisile ecozu agata kililiru ‘diyi gazu e’yo okuyi ma dria lonyi amvu pile ‘diyi pie. Esele ‘diyi ma asisile embata fezu kari anzini – tutuni amvu dria, dika fezu kini okuyi eco amvu esu ayuzaru ra anguni zozu beni.

Uganda a, ‘ba ma kalafe ogogo milioni 28.4, alenia kalafe 51, 100 dria ‘diyi okuyi. Amvu eri lonyi alu ambu Uganda ni ‘diyi ma azi dika orodriru ndeni tutuni okuyini ayuni ri. ‘Di ma alea, amvu okuyini ayuri tutuni ese 16 pima ese 21 be, 100 dria. Oku kakau ma geri amvu esuzu yo, eyima driwala amvu ndema dria yo, dika eyima okpo amvu ‘dileri ma dria yo agberi eyini ovu okunirisi. E’yo ‘di eci i kpi e’yo okuyini ta ecozu afa ofuzu ‘diyisi, dika kalafe ‘bani eco oti angu ezozu ‘diyisi.

Azita amvu dria (1998) ri ‘ba si ndra ecozu geri otuzu amvu ma e’yo amazu, dika ngiringiri efupi driniari otuzu geri kililiru si. Azita ‘di ma otuta o’di sile azita eli 2004 siri ofi e’yo o’di otuta okuyima driwala ecozu ovuzu amvu ei ru. Esele 39a azita (2004) amvu driari ece kini denga aku azi ozini amvuku, okuyi agupibe dri ti, e’yo nderi atizu rakaka.

Ka oti kari azi afrika ribe, amuti okuyini Uganda a ri ebi ovu avabe angiri e’yo a’bini angu dria ri ma ale nyazu. Egata gamete ni nyaku driari ma ale ‘ba nya suru Uganda niria woro ecozu nezu kini geri ‘bani nyaku awazu ri otiru kilili, dika e’yo bani oti azita anguni nyaku dria kuri.

1. Driwala nyaku dria lonyi beri

- Oku Uganda ‘diyi ma driwala trotro ecozu nyaku esuzu, ovuzu nyaku ei dika e’yo njezu okpobe e’yo nyakuniri dria.
- Oku ma driwala trotro ecozu aku aazu ‘di esuzu dika ovuzu lonyi be.
- Otita 26 azita kari Uganda ni ri kini; ‘ba alualu ma driwala ci ‘ba alualu si kaniku ongulumu ru. ‘Di ma efi kini okuyi ma driwala ci angu jezu kaniki lonyi esuzu eyima ngulupisi ra.
- Azita wudrikulua si ‘diyi ‘yoki kini azita azi ‘ba ogapi ecozu lonyi esuzuni yo. ‘Ba alualu ma driwala ci ecozu ageitema esuzu trotro eyima lonyi matambazu.
- Okuyima driwala ci ecozu mari esuzu azi amvua ri ngazu, ecozu afa efupi amvuari ozizu dika ondoa o’di ‘diyi ayuzu azi amvua ‘diyi ngazu dria.

E’yo ada okuyima driwala amvu dria ‘diyi

- *Azita kari Uganda niri oga e’yo adi ni kaniku a’bi ni okuyini enzamatara fepi kaniku eyi ‘dupi inzita kokoru ‘diyisi.*
- *Oku aa’ba tauni pima aleasiri ma drileba ci ecozu eyima idri otuzu pari nyaku ni ovuzu yoria aga oku calua ‘diyi*
- *Okuyima driwala nyaku dria ri eyi e’yo iecipi idri calua ‘diyi pie, aku eseleasi ‘eyo nyaka ezozuri pie ri ma dria.*

Egata fepi kiri okuyini ovuzu ayikosi driwala eyidri amvu dria ku 'diyi

- Azita o'di amvu dria (2004) ri lu ieci 'ba eyi'duba 'bo diyi pie, deri esu oku kakau 'diyi 'ba je anga ku, kankiku njuki agoa geri amvelerisi.
- Amvu piyi lonyi be afa 'bani ne agupi ma afa ru; ka tro ovu kini okuyi e'yo akuari ma tambani ra ti.

"Droki ama ma andribe aku ama ativuri ma aleasi te erini drazu'borisi, 'ba akuari 'yoki amani kini ama afa azi aku 'dama alea yo, afuki mu angu ndu nda i" Kam Sopia emvua ni njeri.

- Egata azi kini, e'yo oku dri anvu dria 'di lu e'yo 'bani nje onitasi ni, e'yo 'di eceni ocoko okuyini esu ada aku eselea 'di ku.
- Adi kakau ma alea, okuyima driwala ezuanzji be ecozu nyaku 'duzu eyima agupivu kankiku eyima atapivu ni yo. Eri lu drilebasi, oku ni ecozu amvu esuzu ima tipika vusi. 'Di tutuni i'ye, tipika kaki sukulu lara, dika ka ovu agupi anji kokoru ria.

Culu Badru Tidamulala, enyati Baisesanga vileri ma drile kini: *"Zamva ni 'ba candi fe ambamba. Oku ka zamva osi, 'ba'du eri e'yo okporu ku. Awita, kaniku lonyi ka ovu awazaru ci, 'baki mu dra e'yobe mbelebele, eyi ani afa ari beni"*³.

³ "Azi ngazu mbazoo yi pie dika enyati ndundu ri ma drile yi pie ecozu driwala emvuanjini awizi pie 'diyi ocezu: Otita dika azi ngaza PLAN pini FIDA be Uganda kala etu ni efuzuria ri. Amuti suru ndundu Uganda 'diyi ecipi ri; 2008. www.crossculturalfoundation.or.ug

- E'yo laza karakara 'diyi ece kini, agupi karakara 'diyi ati egata kini okuyima azi e'yo amvuni 'diyi njezu yo⁴.

Culu azi alu Hoima kini: *"E'yo nyakua 'dia okuni ecozu lezu iru ma ovu kokobi dria angu ei ruri a'duni, pelu deri le agupi ku"*

- Kabale a, o'biyi agupi ovupi lu ezoanji beri la 'ba anji kokori ma eselea

O'duko azi agupi ezonaji tipi tre ni ma dria, deri erivu lonyi angiri. Ice I asisile deri draku kini; lonyi ivile 'di woro mamu kanisa dri, afa azi aluni 'bafe ezoanji ivile 'diydri ku. Suru erivuri ati vini e'yo nde indi e'yo efibe niru.

2. E'yo 'bani eco 'ye okuyima driwala amvu driari ma ageitezu ri a'duni

Le amuti azita otupi Ugandani ri ma otu azita aje pidri eretabe okupima eselea agupi be ri mbele. Azita 'diri sawa 'disi paliamenti ma otita alea ci. Azita 'di ece otita 31(1) azita kari Ugandani 'dima aleari mgbo kini: *"Okuyi ma driwala agupi trotro egata aje pini eretaniri beria."* Azita 'diri ka ati kilili, eri nga e'yo iecipi okuyima driwala amvu dria kaniku lonyi esuzu ri otu badakaru.

⁴ Okuyi driwala amvuni ri pie Uganda: Sipiri, Evelyn Nyakoojo. Aziba EASSI ni; 2002

Ageitema okuyini amvu dria dika driwala lonyi esuzuri ma dria azita nderi ma aleari:

- Ati driwala okuyini agupibe ecozu lonyi ezozu tualu kaniku ndundu
- Ati driwala 'ba ovupi ajea ri ma driwala ovuzu lonyi pie aje alea, kaniku aje nde ka ereru'boria.
- Ati, oku aapi agupi be 'diyini otuta otuzu lonyi eyini esu sawa eyini ovuzu tualu risi ria. 'Diri orodriru okuyini Uganda a'disikuni agupi yi aa okuyi pie eli angiri, eyi lonyi esura, eyi divini oku ndeyi ku deza afa azi kokoru ezoanji nyiri 'duzu i. Azita 'di atini aata 'dileri aje a'daru ku.

Lonyi esu ajea ri ma awaza

Ka eca sawa azi ajeni i anjuzuria, koti ni nga lonyi aku 'davuri awa okupima eselea agupibe. Te, e'yo ndundu osile andraleru 'diyi nga egata 'di ma driceni:

1. Aje nde ma alea, aaki eli si.
2. 'Ba aje nderi ma alea 'diyi ma eli si
3. 'Ba alualu aje nderi ma alea 'di ma drifeza lonyi nderi ma alea ngopi
4. Lonyi, kaniku geri eyima alualuni sende esuzu ri ma omgbo sawa eyini aje nderi anjuzusiri
5. Sende ma omgbo 'ba alualu vuri.

ESELE 4: Aata aku aleari, driwala ajepini ereta be

Esele 'di ece otuta ndundu iecipi okuyima driwala be aje ma alea, ereta ma vutia kaniku awata ni efiria 'boria. Driwala 'diyi azita ndundu kari ni, kaniku wudrikulu ndulu ni ndundu 'diyi ma alea. Azita aje ma dria sawa 'disi 'diyi ma alea

‘bile aziyi ‘bani le opi nici ecozu okuyini driwala ‘diyi fezu e’yo kokoru. Ecetasi, azita ‘diyi ma alea, okuyima driwala ekile lonyi dria aje alea ‘diyima dria e’yo piri yo. Le ‘di e’yo ‘diyi ‘bama otiyi kilili ani, UWONET ni nga mu drile ari gbaza be drile ecozu fezu azita ajepini eretabe, andra omvele azita were aata akua alea kililiru Ovele “Domestic Relations Bill - DRB” ru ‘di ofuzu.

Azita karini ‘diyi ni tro ovuzu okuyima tambazura, ecozu okuyini driwala fezu dika eyima tambazu aku eyivule ri ma alea, driwala ‘diyi oku tre esuki drilebaniri ku agberi adriza suru ni aazurisi, adi ‘bani zozurisi kaniku alio okuyini ovuzu aleania ‘diyisi. Aleania indi, aniako, ava ako e’yo onizuri nivini oku Trey o atri driwala ‘di esuzu ni. Aku ka pasoku, ‘ba e’yoni de okuyima rua.

Otuta Maputo niri ma alea, ‘yo kini; Kari tieci’ba ‘diyi nga ne kini okuyi agupibe driwala esu trotro dika ‘ba nga eyi ne ekile ‘ba alurile aku eyivuleri ma alea. Eyi nga azita si nezu kini;

- ‘Ba nganio aje azi ai deringa oku erikiyi agupi be ku.
- Eli werea ndeni okuni ecozu adupi ‘duzuri ni nga ovu 18
- ‘Ba nda tutuni aje oku alu pini agupi aluberi ati i
- Oku agupia ri ma driwala ci i ma ru akuari ayuzu.

Aje eri a’duni?

- Aje ma efi kini “Agupi pi oku erini ierizu eribe ‘boza aiki ei eci ‘ba aluru ra.”
- Eri ecita suru ni ecozu enyati sizu.
- Eri amuti ‘ba eri ni ecozu aazu tualu geri oku pini aazu agupi berisi, tiecizu geri ndundu si adi ndundu ‘diyini atirile.
- Omu aje e’dozuri eco ovu oku jezani.

‘Ba ati eri otita ‘CEDAW’ niria kini, geri ci ri nga ayuru ecozu opendu okuyima rua geri ajenisi, aku sizasi angiriniri drileba fezu okuyini agupibe trotro:

- *Driwala alu ecozu aje aizu;*
- *Driwala alu agupi/oku mini leri pezu asisile minisi;*

Atita ecozu fezu okuyima ‘duki yi agupi be

1. Eyima alualu ma eli ka ca 18 ma drilea boria
2. Aiza asisile eyinisi eyi ‘duzu omikokoru
3. ‘Ka o’duko fe o’biyini aje oku nde pima eselea agupi nde be boria.
4. Angu aje nde niru jezuri, ekile koti ma drilia, kanisa, maskitia kaniku angu ci azita ni ati ajenira ‘dileria.

Aje ‘bani ogasi ‘diyi

1. Agupi pini aazu okube ‘ba’baru, ekile ata iki zi be, ayia iki mvibe, adripika ki amviazi be, andrapiru ki adro mva be engazu enyati aluria.
2. Eyima azi ka esu omini ‘bei kala ra, kaniku erima egata piri ku.
3. Eyima azi aluri kaniku oku azi pie, kaniku agupi azi pie pelu ka ‘dileri ‘ye adi gerisi ka
4. Deri ‘ba omi ‘ba aluri aje ma alea okposi, ‘ba ole eri kaniku vani e’yo ini ‘yeri kuye
5. Agupi pima eselea agupi be, kaniku oku pima eselea oku azi be.
6. Deri eyi dria eli 18 ma vutia.

Aje ‘bani ati Uganda a ra ‘diyi geri ni kpi ‘diyi pie

Azita osile ‘diyi ndundu otuta aje ni ndundu aku aleasi dika azita palasi ‘diyi atizu Uganda

- Aje alualu ‘banga oti kokobi dria ecozu eri atizu azita pala.
- Aje ‘diyi ma azi; aje geri kotia si ‘diyi, aje akua otule adisi ‘diyi, aje kanisa a si ‘diyi, aje ‘ba hindu niri, aje ‘ba bahai ni ‘diyi aje islamu ni ‘diyi pie.

Driwala okuyini agupi be aje ma alea ‘diyi

- Azita karini ri kini, ‘ba dria eyi trotro azita drilia e’yo idrinirisi dria
- Okuyi, agupi be driwala esu trotro aje ma alea.
- ‘Ba alualu ma drileba ci lonyi esuzu a’dulesi kaniku ‘ba aziri pie aje ma alea.

- Oku piyi agupibe nga pari eyini lezu aazuri pe tiecitasi dika vatasi.
- Oku agupia ri ma driwala ci ecozu i ru akuari ayuzu, kaniku ima suru ma ru ayuzu agojo tia kaniku ima agupinivuri ayuzu i.
- Oku ma driwala ci ale erini aazu agupia ri ecezu, dika esuzu engazu agupivu, efini kini driwala eyini eyi ecizu ma aluru o'bi drilia, ovuzu tualu alesi.
- Okupi pima driwala agupibe ci azi eyini le esuri ma kalafe atizu orikokoru, dika anji nderi ma esele cozu geri kililirusi.
- Okuyi agupibe dria driwala be azi eyini ti'ba ru 'diyi ngazu eyo iecipi anji ezota be 'diyisi. E'yo dria alea, e'yo anjivuri ni okpo 'du ndeni.

2. Okuyima driwala sawa aje/aku anjuzurisi

Azita ereta awapi 'di eri lu azita ci gamete ni eco eyu rukusa fezu okupini eyi awazu agupi be ra ri i. Ononoa ereta ni ri nga eriru lu, koti ka esu kini 'ba ononoa nderi ejipiri eciki ti, kaniku otiki eyima e'yo nde aka ku ria. Anjuta okupima esele agupi beri ecolu i geri andrale 'diyisi:

E'yo oku ni eco onota ejizu anjuta aizuri

- Agupi ka ima dini ojate
- Agupi ka oku azi 'du
- Ka esu agupi ni adriza azi ali o'bazu badabada 'diyi pie
- Agupi ka aci ola oku amve 'diyi pie deri eri oku ivilerini ocoko fe.
- Agupi ka ola oku amve 'diyi pie deri a'di ivile okuri ecekokoru eli eri drilia.

Otita 7 otuta Maputo niri; Aje ereta, anjuta piyi atrita beri 'yo kini kari ti eci'ba 'diyi nga azita piri 'diyi otu nezu kini agupi be nga drileba esu alu driwala eyini ayuzu sawa aje ni i anjuzurisi, erezurisi kaniku sawa eyini eyivile ajeri atrizurisi. E'yo 'disi, eyi nga:

- *Ne kini, aje ma ereta, anjuta pi atrita be nga 'yeru okpo koti nirisi.*
- *Okuyima driwala nga ovu ogupibe trotro e'yo iecipi aje ereta be, anjuta be drika atrita be ria.*

Oku eco onota 'ba ecozu fezu 'ba aje atrira sawa ngolerisi?

- Sawa agupi ni ovuzu ondo ni sawa aje jeria risi;
- Deri, okupiyi agupibe 'ba'bani, tro geri akuasi, azita driliarisi kaniku deri engaki enyati aluaria;
- Deri agupi kaniku oku ma omi pi i were ra sawa eyini eyi 'duzurisi;
- Denga agupi kaniku oku okori ni nga aa oku kaniku agupi nderi be sawa aje ndeni i 'yezurisi.
- Deri otita aje ndevuri 'ba 'ye okposi kaniku enjo aleania ci.

E'yo koti ni ecozu anjuta ogazusiri

- Koti ka esu kini sawa aje jezuria oku nderi ebi ola agupi 'be badabada.
- Oku nderi ka sawa eta ejizu koti drilia ra risi
- Oku nderi ka mvi agupivusi te ndenga onota ma e'yo efukuria
- Nde oku a'di agupi ceni onota kokoru.

Ereta aje ma alea

Aje anjuta kotia ri eri aje nde ma eti liza riti ri i, e'yo 'dileri lu i 'ye aje 'bani otu azita pala 'diyi ma alea, aje ereta eri e'yo 'yele sawa were ma vutia, fezu okupima aaki agupi be ndundu sawa were si 'dileri i. Agupi ecoki ti otu okube eyima ereki eyi etu were vutia kaniku koti eco eyini sawa eyini aazu erezaru ri feni. Ereta 'bani fe kotia siri 'ba omve ereta koti ni otu niri i.

Ereta ajeari ma efi ngoni?

- Ereta ni driwala okupini agupiberi ma azi 'dute, ekile:
- Driwala aazu tualu ri
- Driwala rua ecizu agupi pidri okube
- 'Ba 'badile 'diyi 'bala 'ba anga eyi je 'bakuri ru e'yo onji eyinisi, anyo eyini esurisi kaniku azi eyini nga tualurisi.
- Oku kaki eyi ere agupi be 'bo, ovuni azi agupini ku oku ma tambazu, de kani koti ati robia were oku ndeni rasi.

Afa esu awitaru 'di a'duni?

Azita afa esuza awitaru ri ma dria ci, eri otita 'bani afa elezu engazu 'ba alu ma dria cazu azini vu. 'Ba azi ka dra, eri 'ba azi ku ivutia ('Ba eyima awita 'dupiri). Uganda a, azita otuta otipi awita eleza dria ri, otu e'yo ecozu otita otizu kilili e'yo dranirisi.

“Awizi ni nga ovu driwala be angiri ecozu awita agupi ivile ri niri esuzu indi. Awizi ni nga ovu driwala pie ecozu aazu aku andra ‘bani eri jezu alenia ria. Oku nderi ka agupi o’dini ‘duria, erima driwala ci awizu jo nderi ma alea, ka ovu erini, kaniku ka fe erini ‘boria.

“Okuyi ma driwala ci agupi be awita esuzu, kaniku afa elele ‘diyi esuzu trotro engazu eyima tipika yivu” Sile otita 21 driwala awita esuzu otuta Maputo ni ria.

Aku sile ‘bori

Aku ‘di ma eipika yi ‘ba aje nderi ma alea ‘diyini e’yo ei ka ovu ago jo nderi ma tia ria. Anji eli 21 ma vutia ‘diyi eco aa jo nderi ma alea ra. Aku ‘di afa aleania ‘diyibe ayuzaru ‘ba aku nde ma alea ‘diyidri, ‘ba awani afa ndeyi asisile eceza sawa draa risiku.

Agupi ma oku kaki ovu 2 kaniku 3, dika eyi dria aa aku aluri ma alea, azita ai oku ‘diyini aazu andru nderi ma aleara. Oku nderi kaki andra aa ndundu, ‘ba alualu erivu akua, agupi ma drata vutia, eyi nga aa aku nderi ma alea, afajo ayuzaru ‘diyi pie dria.

Esele coza ndundu awita ‘duzu ‘diyi ngole?

Asisile eceza: ‘Ba drapi’bori ka i asisile ece kokobi dria ra, ‘ba ‘ba’dile ri omve ‘ba asisile ecepi ‘bori, eyima asisile eceza ‘diyi egata eyivuri fe a’dima sopa lonyi ivuri ma drilia ni? Dika e’yo lonyi nderi ma driari ma oturu dravutia ngoni?

Otuta Maputo niria otita 20, driwala awizi ni; yo kini, suru tieci’ba ‘diyi nga driwala ‘ba adavuri awu woro otuta ‘diyi ma ‘yetasi.

- *Kini awizi ni ‘bafe ocokoku, eyima idria ri omvizu beni*
- *Awizi ni nga ovu ‘ba ima anzi ma tambapiri, erima agoni ma drata vutia, kani deri anji nderi leki kuria.*
- *Awizi ni nda ovu driwala be agupi nduni ‘duzu, tevini, agupi erima asisile ni leri i.*

Kokobi asisile ecezu ‘di aduni?

Kokobi ‘di afa aguni ece karatasi dria denga eri idriru ecezu kpi ima vutia, lonyi ivuri e’yo ndundu iecipi e’yo ima vutiaribe ri ma oti i ngoniani.

A’di eco i asisile ecera ni?

‘Ba alualu capi elibe 21 drilia ‘bori, omi be kpi ni eco asisile ‘dileri sira. ‘Di ma efi kini, ma siki eri e’yo engapi eyima asiarisi, ovuni ‘bayi omi alenia omiomi ‘dini ku, kaniku ovuzu azori, kani atiza e’yo alenia ri vazuu ku.

Kokobi asisile ecezuri ma e'da ngole?

- Ece, mba o'du 'bani asisile nderi ecezuri
- Agu asisile nderi sipi ri ma dri tiza.
- Dri tiza 'ba eri asisile eceza nderi nepira sadiniru 'diyi sawa alu ri ma alea (Le ma niki e'yo asisile eceza nderi ma aleari ku, dika ecokini ovu 'ba asisile nderi ni e'yo ecezu eyima dria ni ku).

Afa ece'ba asisile eceza ma alea kuri

- Ru, eli osizuri, pari osizuri, pari ti'ba ni engazu ri, eceta aku erini aazu ri ecozu agu asisile nderi ecepiri.
- Anzi osile aje alea 'diyi ali anji ciri ma ru, eli osizuri be.
- Emba o'du 'bani asisile nderi ecezuri.
- Ru, eceta 'bapi ngapi e'yo ndundu 'diyi ma azi ngapi asisile nderi ma alea 'diyi
- Osisia lonyi ndundu 'diyi ma dria, kalafe ni, omgbo niri pari niri pie
- (Eceta: E'yo osile oru 'diyi li ti 'dipi ku, e'yo angiri ri, le e'yo okpo okpo 'diyi ma ece kokobi asisile ecezu ri ma alea ku).

Orodri asisile eceru ri a'duni?

- Eri ece, agu asisile sipiri ma asia a'di ni nga e'yo ima vutia 'diyi oceni.
- Eri ece, lonyi piyi afa ndundu awita ru 'diyi nga awaru ngoni ngoni, kaniku 'banga eyima tamba ngoni?
- Eri 'ba driwala pie lonyi nde ma dria ri ma ageite azita pala
- Eri eceta fe anji ma agei tezu kilili
- Eri 'ba 'bani okpo fezu e'yo ndundu iecipi lonyi nde ma awata beri ma drilia ri ecezu kpi ikile lonyi ei ni andra ecerile

- Mari pi afazu ndundu o'dule agu avuru 'di ma dria ri nga traru agu asisile 'di ma tambapi rivusi.
- 'Ba ndundu 'diyi nga afa ecele kokobi ma alea 'diyi esu ekile asisile ei ni ecerile
- Anji ndundu ma tipika ma eceta 'ba 'ba piri
- Eri eceta 'bani eco ayu sadiniru kotia e'yo dri lizuni.
- The pat

Esele 5: Ngiri ngingiri aku eselea si 'diyi okuyi ma driwala be

Ngiringiri aku eselesi 'diyi eseleni 'diyi pie ndundu eyi ocoko eji okuyini anjibe Uganda a tu. Esele 'di ni le egata fe okuyini eyima driwala e'yo inzita fezu ri ma dria, dika ecozu eyini ocoko fezu geri ndu ndu 'diyisi ku. Ece azita ndundu wudrikulua, dika kari Uganda ni 'diyima alea ecozu ageitema fezu okuyini eyima tambazu ngiri ngiri 'diyisi.

Ngiri ngiri 'diyi ma ese, sata drisi 'diyi, omita, 'ba gbaza afa ndundu 'diyisi, edematara, asizuza feza, enzamatara pie. Ngiri ngiri 'diyi ma eselea, Uganda a, 'bani esu ndeni ri, ezuanji omizu muzu agupia anjia ru ri, ali o'baza ezuanji pie mbaka si 'diyi, edematara piyi enzamatara be, adi ndundu okuyini ocoko ejipi ekile oku ojaza piyi okuyima agele olita pie. Okuyima kalafe 43, 100 dria ri yi anyo ndundu esu ngiri ngiri 'diyisi.

Ngiri ngiri ni tro okuyi 'bizu agupi be tualu rati, okuyi tutuni anyo 'diyi esu ndeni aga agupi yi a'disiku cakini azako aiku. E'yo 'disi, agupi yi adriza 'diyi ayu candi fezu okuyini drile drile. E'yo eti ondaza Uganda ari ece kini, okuma kalafe 59.6, 100 dria esuki nya'biliko ndundu ngiri ngiri 'diyisi e'dozu eli 15 alea aga agupiyi. Erivini e'yo ne pari dria ri kini, oku calua 'diyi ocoko 'diyi esu angiri aga oku taunia 'diyi. Le gamete ma enga o'duko 'bua, okuyima driwala tambazu ecozu 'ba e'yo 'diyi ejipi 'diyi o'bizu.

Ngiringiri ma esele ndundu Uganda ari

- 1.1. *Ngiringiri aku eseleasiri kaniku ngiringiri 'ba aapi tualuri ma eseleari, eri esele ngiringiri ni Uganda 'bani esu pari tre ma aleari i. Eri i'ye aku eseleasi o'du alualu vusi. Ofutaniri, cotani, 'ba ogbazani, otutani kaniku e'yo ndundu anyo ejipi 'baruari i.*
2. *Enzamatarara ali o'baza siri ni i ofu, ezuanji nyiri o'bizasi, lazú okusi okposi, edematarara geri ali o'bazurisi, dika aco efupi agata ali o'baza driarisi; Sawa azinisi, ezuanji ma rua ekile eyima ba o'bizuri, anji esuza mvaruri i, anji ofuza piyi azuanji ayuzu sende ngazu geri eyima rua ozizurisi.*
3. *Asisuta feza pi enzamatarara asi azo fepiri: Enzamatarara 'dini i ece geri ti onzi njezu 'ba azi ma e'data dria, eri ma geri ale ecezuri dika ondoa niri ma e'yosi. Enzamatarara 'dileri ni tutuni e'daru ezuanji ma eselea agupi anji be; Okuma eselea agupi be; adi adriza onzi embapiri kaniku egata tasipiku 'diyi ejizu agupi ma eselea okupi; tipika ni asi'bazu anzi dria ku; aro onzi 'diyi ayuza, ewa mvuza be; angu onzorokoru 'diyi aazu, pikicha ali o'bazu 'diyi e'dazu dika ti onzi ayuzu.*

E'yo a'da enzamatara okuyima eselea agupi beri ma oniza

- Ezamatara okuyima rua 'diyi anyo ndundu eji eyi ma rua, dika eyima aata o'bi alea 'diyi atri fezu ecokini eyima ngulupi ezoku.
- 'Ba 80, 100 dria okuyi enzapi 'diyi agupi aku nderi ma alea 'diyi.
- 'Ba 50.4, 100 dria okuyi enzapi 'diyi eyivile agupi yi, kaniku agi eyini aazu tualu ri i.
- 'Ba 17.9, 100 dria okuyi enzapi 'diyi agupi kaniku agi eyini erezuru 'bo 'diyi.,
- 'Ba 12, 100 dria okuyi enzapi 'diyi tipika yi, okupi be
- 'Ba 13.2, 100 dria 'diyi amvipika yi
- 'Ba 11.1, 100 dria 'diyi adripika yi.

Ageitema Ezamatara 'diyi ma dria ri

Uganda ti dri azita ndundu wudrikulua, dika suru amveleri 'diyi pie kini:

- 'Bama fe ageiteza inzita 'ba adaniri ci – Oku alualu ma driwala ci, ecozu inzita esuzu ekile 'ba adale dika atita fezu ageitema be erima driwala si. Erima driwala nga ovu ci, inzita esuzu 'ba adaru, dika ima ngulupi ezozu.
- Oku alualu ma ageitezu ecozu drileba eyini driwala ayuzu orikokoru risi: Erima a'da ma aata ma ovu kilili, ovuni eri enzazu kaniku erinima rua anyo ofizuku.
- Geri ndazu ecozu e'yo anyo ofipi okuyima rua ri atrizu – Azita karini Uganda ri oga azita nyiri nyiri, adi ndundu, egata ndundu okuyima idria anyo ejipi kaniku eyima aata muke 'di ogapisi ri te.
- A'i Uganda ni
- **A'i Uganda ni:**
 - (a) Ngiri ngiri 'diyi ma eti ondazu;
 - (b) Otuta otuzu, driceta esele ndundu 'diyi ma alea, e'yo 'diyi ogazu kaniku panga fezu 'ba e'yo nde 'diyi 'yepiri ni

- (c) Dika, robia ndazu ecozu azi otile oru 'diyi ngazu, ekile, embata fezu o'biyidri, embata asianzu dria 'diyi fezu dika 'ba ocoko nderi ni esu'bo 'diyi ma azakozu.

E'yo gamete Uganda niri ni 'ye okuyi ma ageitezu enzamatarara dria ri

- Azita kari ni ri ni ageitema fe 'ba alualu ni driwala ayuzu dika ageitema be. E'yo 'di co okupima esele agupi be ku.
- Otita 44 azita nderi ma aleari ati kini, azita ngani ai 'bani ba azini candi fezu, enzamatarabe kaniku e'yo azi ecopi erima inzita omvipi ni aiku.
- Adi dria, engata suru ni 'diyi pie nga otita oti ecozu adriza okuyini inzita fezuku, eyima idri otuzu ku 'diyi ogasi.
- Azita sile 2010, ngiringiri aku eseleasiri ma dria ri fe ageitema okuyini agupi be dika ecevini panga fele 'ba e'yo 'dileri orupiri ni.

Ka ovu e'yosi, 'ba e'yonisuri nga azakozu ai engazu:

- 'Ba gwara aku eselea si 'diyivu
- 'Ba gamete mileri 'diyi vu
- 'Ba dini dricepi 'diyi vu
- 'Ba azita tambapi 'diyi vu.
- Kotia, ecozu kesi tozu e'yo nderi amazu.

Waraga ageitema niri a'duni?

Waraga 'dile 'di ni 'ba ezamatara fepi ri oga, ecozu drifuzu kaniku agu nderi enzazu dika ku.

Azi dika okpo polisi niri

'Ba e'yo enzamataru 'diyi ni esuri kaki enju polisia, efini leki azakoma, polisi yi di:

- 'Ba nderi ni pari eyini ecozu aazu e'yo kokoru ri ama;
- Ne kini, 'bande 'diyi mu aro joa, anyo eyima rua 'diyi andri ecozu ayuzu ekisibiti ru e'yo nde njeria kotia;
- E'yo 'bani olu'diyi oti kokobi dria.
- Polisi ni 'di sitetiment si e'yo nderi ma dria (okuyi mu polisi okururi vu).
- Eyini eceta fe e'yo ecopi kotia ra risi
- Waraga ageitemaniri fe 'ba e'yoni esu ridri

Azo silimu niri eciti ei enzamataru be ngua?

- 'Ba karakara azo silimu niri pie 'diyi 'ye orisi ei azo pie ri ecezu agberi e'yo nde eco fu alirura risi.
- Agu silimu pieri ka aa agu enzamataru ni pie, erimataru mupira ayuzu sawa rua ecizurisi kaniku ru ecizuru dika kuri econi iku, eri 'di ani fe, 'ba 'dile ri eco azo awa ra.
- 'Ba eco agu silimu be rini asi azo fe, kaniku eri enza erivile azori ma talasi.
- Oku 'bani obi okposi lazú 'diyi, kaniku ezoanji nyiri 'bani obi okposi ri, ecoki silimu esura.
- Agupi azi esu'ba eyi silimu beri ola oku ndundu be aka, ecozu azo nderi awazu eyini.
- Rua eciza okposi mupira ayukokoru ri ni fe silimu ni ereru mbele.

ESELE 6: Driwala alata ni

Esele ‘di ni embata fe okuyini eyima driwala piyi eyima nzigabe alata dria ecozu otita wudrikuluni ambu namba 5 (Millennium Development goal 5) lepi; **kalafe ayia ni drazu osiria ‘diyi omvizu**. Ayia ma drata osiria ‘di dra efipi okuyima rua geri ovuzu okporovuru kaniku osiria ri i.

Alata, ‘di geri ‘ba adani ovuzu kilili dika idriru ruasi, egatasi, aata o’bi ma eseleasi kaniku e’yo ndundu iecipi geri rua ni azi ngazuri berisi. Uganda ‘ba lu kalafe 71, 100 driari ecoki geri ndundu ecozu azakoza aroniri esura ni, efini ojo alualu ma dria ‘ba ogoro 25,000..

‘Ba alualu ma driwala ci ecozu azakoza muke ndeni ri esuzu ecozu atita rua ni kaniku omini ‘diyi esuzu. Otuta Afrika ni driwala okuyini ri ece kilili kini “*‘Ba dria ma ati dika ma oyu driwala dria iecipi alata kaniku aro esuza okuyini piri okporu*”. Ondoa ndundu o’bile ‘bo ‘diyi ece kini, ka robia ‘ba okuyima alata alea, kari ni nga zo ra.

E’yo ‘bani oni wudrikulusi woro ri ece kini, e’yo iecipi okuyima alata ako, kaniku atita esuza driari eci i opendu ecele okupima eselea agupibe ri be dika esele

coza aro esuza okupima eselea agupibe ri be. E'yo 'dia okporuri 'di kini, le e'yo iecipi aro esuza beri ma ati i 'bani ovuzu agupini ya kaniku okuniya risi ku, ma erei ma dria si trotro, okuyini ecozu eyima driwala esuzu kari 'di ma alea kaniku wudrikulua.

1. Alata iecipi ositaberi

E'yo okuyima rua alata lepiri ma omgbo ndu, rua eyivuri ni ieci osita berisi. Wudrikulu si dria, okuyi ezoanji be ogogo 500,000 ma drilia odra e'yo iecipi anzi esuza be kaniku osita beri si. Uganda, okuyima kalafe drapi osiriari 435 oku osi'ba 100,000 ri ma alea. Kalafe 'diri angiri tu.

'Ba ece eri otuta Maputo niria, otita 14 ma alea kini, kari ti eci'ba 'diyi nga ne kini'ba dria ni okuyima driwala aro esuzu, tutuni alata iecipi ositaberi inzi dika e'yoni 'ba okporu, e'yo 'diyi ma alea

- *Driwala ecozu anzi tiza madria egata fezu*
- *Driwala ecozu egata fezu anzi esuza dria, dika anji ma kalafe dika eli eyima eselea ri amazu.*
- *Driwala ecozu ingulupi tambazu, azo ndundu 'bani esu rua eciza agupi berisi, ekile silimu le.*
- *Driwala ecozu e'yo onizu ari ivu kaniku agupi vuri dria, tutuni ka ieci azo silimu niri pie ria ekile otile azita alatani ria rile.*

Okuyi odra anji be sawa ovuzu okporovururisi, kaniku sawa osiria risi e'yo 'diyisi...

- Aniaiko okuyini ezoanji be eyima driwala alata niri dria, dika azakoza eyini eco esu ri dria.
- Okuyima okpo ako kari'ba be ecozu egata fezu geri 'bani e'yo alataniri otuzurisi.
- E'yo azi adi ni okuyi atrita ejipi okuyini ecozu azakoza esuzu e'yo ndundu ageitema ni geri alata nisiri.
- Okpo ako, oku okporovuru candi esu'ba e'yo osita nisi 'diyini ecozu pari kilili esuzu azakoza 'dileri esuzu ku agberi geri muzu aroa ri ni ovuzu rerisi, geri ni ovuzu onzirisi, geri o'duko fezu aroa rini ovuzu yorisi dika sende ako ecozu afa 'diyi ofezu.
- Sawa ezaza ecozu azakoza esuzu engazu pari alata ni nira.
- Otuta ako azi'ba aro joa 'diyini ecozu oku azakoza le'ba e'yo mbelesi 'diyi ma azakozu. E'yo 'diyi fe ayia ma idri mva be ovu arizaru.
- Afa iecipi azipieri ma ako, ikile, 'ba ondoa be ecopi azo ma e'yo vapi mebel rani, afa ayuzaru e'yo nde ma azakozuri, aro ecozu okporovu ma ageitezu kilili dika ageitema ada iecipi okporovu be, osita be dika anji ezoza beri ni ca arojo aku eselesiri ma alea kurisi.

CEDAW ece kini amuti ti eci'ba 'diyi nga okpo cirri 'du ecozu ayandu okuyima rua e'yo aro nisiri ogazu te ecozu fezu 'ba dria ni driwala geri alata nisoro esu trotro, e'yo iecipi anji tiza be ri be indi.

Ece vini kini, amuti 'diyi nga ne kini, okuyi afa ci iecipi anji esuza be, azakoza esuza sawa okuni ovuzu okporovururisi, nyaka kilili esuzu dika aazu idri muke alea.

Driwala okuyini iecipi anji tita be ri

- Driwala ecozu anji tiza otuzu, embata esuzu ageitema sawa mva esuzu ria kpere osiria.
- Driwala ecozu osizu kilili
- Driwala ecozu aro esuzu azo iecipi oku ma rua ositaniri be.
- Driwala ecozu azi ndundu iecipi azo silimu niri pie, azo kansa niri, e'yo iecipi ovuzu ondoru ri pie.
- Driwala okuyini ecozu eyima onota edrizu ka eyini azi oga agberi eyinni ovuzu okporovuru risi.
- Driwala ecozu lifu osita niri 'duzu, o'duniri ni nga ovu 60⁵, musara ofeza be dria.
- Driwala ecozu azakoza aroa ni esuzu agupi be trotro.
- E'yo okuyima agele olizu 'diyi abi azini ndundu 'diyi ogazu te.

Evini eri otita 14 otuta Maputo niria, kini kari ti eci'ba 'diyi nga geri dria otu ecozu:

- *Azakoza aro pini, 'bani eco of era 'diyi otuzu, embata fezu okuyini e'yo ndu tutuni oku aku eselea si 'diyi.*
- *Pari aro esuzu 'diyi otuzu, dika eyima omgbo idrizu ecozu aro kilili fezu nyaka rua sipi 'diyibe okuyi ma azakoza anji indruria.*
- *Ageitema fezu dika driwala okuyini ecozu anji eyini esule obita okposirisi 'diyi ofuzu, ale nde ka ovu e'yoru ayia ma rua.*

2. Alata iecipi rua ositaniri pie dika azo silimu niri pie ri

Okuyi mbele ni silimu esu ni. Eyima kalafe 'ba silimu esu'ba dika azo nde be ri ma eselea 59, 100 dria. Silimu ni okuyima idri oja geri aata o'bi alearisi, eyima idri ma ngulupisi dika geri eyini ecozu lonyi esuzurisi. Geri silimu ni i erezuri ni i omvi okposi agberi, okpo gamete ni 'ba embata fezu o'biyinirisi⁶, te kiri, okuyi nga ocoko silimu esuzuria ndeni. Le amama aviki kini, Uganda ni tro azo silimu ni ri ma a'di 'dizu angiri rati, silimu ni nga 'ba o'di Uganda badakaru.

Ocoko okuyini esu azo ondridria nisiri

- Okuyima okpo ako o'bi alearisi, eyi 'ye orisi ani ecokini agata ga mupira ayuza dria ku.
- Omgbo silimu ni ierezu ri ode nga oku 'du'ba odiri ma eselea pa ale 10 aga ode anga ezoanji anga mu'ba agupia 'diyi a'disikuni'⁷, agupi eyi le la oku pie mupira kokoru ani fe okuyi silimu esu mbeleru.
- Adi azi'diyi adriza ekile oku awazu 'diyi, ezuanzi fezu agupia anziaru, okuyi obizu okposi, awuzi ma awita o'duzute e'yo ndundu 'diyi pie, eri fe okuyi silimu esu mbeleru.
- Silimu ma ewa tita esuzu 'diyi e'yo ndundu iecipi azo nderi be ri ni fe okuyi eco silimu esu mbeleru.
- Ori, enzamata pi opendu milesosa be okuyima rua engazu o'biyi ma eselea 'ba aku alia ri pie aro esuza dria dika andro ndroa azo nderi ma dria ri ni fe azakoza esuza ni eca ewaru.
- Oku ecokini aro ayule rua ni okpo fezu silimu si omvele (ARV) 'diyi esu mbele ku agberi angu aro esuzuri ni zozorisi.
- E'yo eceza cani o'biyini e'yo onizu aro esuza ecozu agu azo ndeberi ma idri idrizu ku.
- Agupi azini 'diyi leni eyima okuyi ma esuki aro silimu ni 'diyi ku.

⁶ Uganda ma otuta "ABC" ni ayu silimu awaza atrizu, ecepi kini: 'Bama o'ba ali ku kpere agupi pini eyi duzu oku be boria, 'bama ovulu oku kaniku agupi be alu, dika ka di ecokuria, 'bama ayu mupira i. Otuta 'diyi eji ojata angiri adi silimu atrizu ria ra.

⁷ www.womensphere.wordpress.com: geri oli aleasi 'bani egata fezu e'yo oku pima eselea agupi beri.

ESELE 7: Driwala oku acoza ‘diyini

Oku acoza ‘diyi ‘ba ocoko ‘diyi esupi Uganda saaru ri. Oku acoza ‘diyi ma driwala ci ecozu e’yo iecipi aata idri kililirusi ri ayuzu inzita be. Azita ndundu yi ci wudrikulua, dika kari Uganda a ria otuta ndundu ‘diyi otuzu ecozu eyima driwala oyuzu dika ageitema fezu oku acoza ‘diyini.

Oku acoza ‘diyi le ti eci angu ezoza Uganda a ria ‘ba azi ‘diyi pie trotro. E’yo ‘di ni ecozu ecazu a’daru oku acoza ‘diyini, le ‘di ‘ba ma fe o’biyini ‘ba acoza ‘diyi pie embata driwala ‘ba acoza ni ri ma dria.

Azita ageitema fezu oku acoza ni ‘di ma alea, esele 23 otuta Maputo ni ria, ece kini kari ti eci’ba ;diyi nga;

- *Ne kini ‘ba ageitema fe oku acoza ‘diyini ecozu eyini atita fezu e’yo iecipi eyima rua siri be, e’yo lonyi esuzuri, geri ndazu eyini azi fezu, dika embata fezu kaniku azi drisi ‘diyi onizu ecozu pasozu ceni idri eyini alea.*
- *Ne kini oku acoza ‘diyi nga ovu driwala be ecozu ovuzu enzamataralea ku, ekile eyi obizu okuru okposi, opendu e’yo ndundu ‘diyi esuzu eyini ovuzu acozarurisi, dika eyni inzini inzita fezu ‘ba adaru.*

Ocoko oku acoza ‘diyi ni esuri

1. Oku acoza ‘diyi candi nya ‘ba dria ni eyi nezu ndu agberi eyini ovuzu acozaru risi, eyini ovuzu okuni risi, dika eyini ovuzu alio nirisi.
2. Oku acoza ‘diyi ma kakau vu geri azi eyini ecozu eyima idri atizu ni yo, e’yoni dri eyi lu te azakoma esu ‘ba azi ‘diyi vu.
3. Eyi drici alio si badakaru
4. Ecokuni onita esu kilili ku
5. Eyo eyi esupi ‘diyi ‘ba duni okporu ku, dika eyima driwala ma dria ‘ba ziti ku.
6. E’yo ndundu onita alia Uganda ‘di ece kini, oku acoza ‘diyi ma kalafe 50, 100 dria ‘diyi enzamatarara esu geri eyi obizu okuru okposirisi pale tre aga oku aco’ba ku ‘diyi.
7. Agupi idri ‘diyi oku acoza ‘diyi ma alea anji ti ra, ‘ba eyi ku drici anji nde be azakoza kokoru.

‘Ba acoza ‘diyi ma driwala

- ‘Ba acoza ‘diyi ma driwala ci aazu idri kilili ru ni ma alea, e’yo alata niri pie dika idri onyiru pie eyini anji eyivuri pie dria.
- Eyima driwala ci ageitema esuzu acota eyini ma talasi.
- Eyima driwala ci inzita esuzu, dika eyi ‘duzu inzitasi
- Azita kari Uganda ni ria, esele 35, oga ayamatarara, piyi e’yo ‘yeza opendusi ma acoza ‘diyi ma rua ri si.
- Azita sile ‘ba acoza ri ma e’yosi eli 2006 siri ece kini ‘ba acoza ‘diyi ma driwala ci drileba ndundu esuzu trotro ‘ba azi’diyi pie.

- Driwala ecozu musori omvizu esele 15, 100 dria 'ba azi fe'ba 'ba acoza 'diyini 10 drilia 'diyini.
- Driwala pasozu 'ba acoza 'diyi ma paria driceza esele ndundu ma alea ekile LC, kaniku aku ambu azita sizu Uganda a ria.
- Azita azi'ba ma ageitepi ri ece kini, azi'bayi ma driwala ci orioti ofezu kaki acota esu geri aziarisi ria.
- Driwala ecozu drileba esuzu onita esuzu azi oniza be.

E'yo eti liza

E'yo eceza driwala okuyini ri ma dria ri ni drileba fe okuyini angiri ecozu e'yo ndundu 'diyi o'bizu eyima omgbo engazu ecozu paso eyima ongulupisi. Ecozu angu ezoza otuzu, le 'ba fe egata sende 'bani ayu geri azini 'diyisiri ma dria ecozu o'bi ma kalafe Uganda a 50, 100 drilea 'diyi ni okpo fezu pasozu eyisi. Ledi ani, 'bama fe okuyini ezoanji be okpo ecozu egata eyivuri 'bazu okporu pasozu kongolo agupi yini pasorile. Buku 'di di nyafe 'bani eco ayu okuyi ma azakozu driwala eyivile 'diyi vazu dika ecozu ayiko zuzu driwala nderi ma alea 'ba adaru ra ri i.

Geri alia si, otuta Maputo niri ece driwala okuyini eco ayu Afrika a ekile ecele 'borile, dika e'yo azi ndundu ekile inzita feza, driwala idri alari aazu ri, driwala ovuzu inzita aliari, azita adriza anyo ejipi okuyima rua 'diyi atrizu, ecozu geri esuzu e'yo a'dari esuzu dika ageitema esuzu kotia si, oku eyi esu'ba e'yo a'dini ri alea 'diyi ocezu, driwala asianzuni esuzu, driwala esuzu jo aazu kilili ni esuzu, ageitema fezu oku de'ba'bo 'diyini, dika ageitema agberi ni fezu oku ocokoa 'diyini.

Otuta 'diyi ecevinu otita geri 'bani ecozu otuta 'diyi ma ale otizu aku eseleasiri, pamvu ni obizu, aleni nyazu ecozu eri vazu kilili, erima atita dika 'yeta niri 'yezu adaru, ojata ejizu aleania azini aleni ondrezu ecozu eri otuzu kilili.

Pari ‘bani e’yo osile ‘diyi esuzuri (Buku nde’diyi osi mundu tisi)

Women’s World No. 41/2007, In Search of Peace and Human Security. Isis-WICCE, Uganda

Guidelines for Mainstreaming in Reproductive Health, Feb 2007, Ministry of Gender, Labor and Social Development. GOU-UNFPA, Gender Mainstreaming Project

The National Reproductive Health Policy

Poverty Eradication Action Plan 2004/05-2007/08 GOU

Gender Analysis in Health: a review of selected tools. World Health Organization Geneva, Switzerland (2002)

Gender Equality as Smart Economics – A World Bank Action Plan

Counting the human rights costs of the September 2009 riots in Uganda, Human Rights Network – Uganda Feb 2010

A Gender Analysis of the Health Sector Strategic Plan (HSSP II) Ministry of Gender, Labor and Social Development GOU-UNFPA, Gender Mainstreaming Project Feb 2007

The Dynamics of Gender and Class in Uganda, (2006), Kamya Agnes

Strengthening Linkages between Poverty and Gender Analysis in Uganda Final Report, August 2004, Nordic Consulting Group

Advocating for Women's Rights; Experiences from Solidarity for African Women's Rights Coalition, Roselyn Musa and Bassey Edeme

Amnesty International (2006). A guide to The African Charter on Human and Peoples' Rights. Amnesty International

Ebuke, K.S. (2006), Considering the Protocol on the Rights of Women in Africa, Africa Inisight, 36(1)

UN-HABITAT, Challenges in the implementation of Women's Human Rights: Field Perspectives Conference Paper: The Winners and Losers from Rights Based Approaches to development, February 2005

Words to Action: Newsletter on violence against women January 2010 Issue No. 6. United Nations.

Women's Rights to Land and Property, Marjolein Benschop, Legal Officer, Land & Tenure Section, Resource manual; FIDA-U and Plan International

E'YO KALA OTILE 'DIYI MA RUA 'DIYI

ECETA EWAKOKORU OTUTA WUDRIKULUNI ECOZU OCOKU OKUYIMA RUA 'DIYI ATRIZURI

OTITA 1: OPENDU MA EFI

Otuta 'diri ma e'yosi, opendu okuyima rua ri ma efi ni nga ovu, e'yo 'bani 'ye akasi okuyima rua ecozu eyi yazu kala agberi eyini ovuzu okuni risi ecozu eyima okpo omvizu, eyima driwala omvizu dika eyi atrizu ayiko eyini le esurisi, eyini tro ovuzu agojo tia kaniku yoti, eyi otizu driwala okupima eselea agupibe dricezasi, geri lonyi esuzurisi, aata o'bi alearisi kaniku eyi ecezu o'bi drilea orikokoru geri ndundusi.

OTITA 2: AZI KARI NDUNDU 'DIYI NI OPENDU OKUYIMA RUA RI OGAZU

Kari ti eci'ba 'diyi nga opendu okuyima rua 'di atri okpo ci eyini eco ayurarisi, eyini nga ti eci azita ndundu sizu, egata onjiru be ecozu opendu ndundu 'diyi atrizu teketeke.

OTITA 3: OKUYIMA ATITA DIKA EZOTA

Kari ti eci'ba 'diyi nga okpo ciri 'du geri agbataranisi, lonyi otuza si, o'bi ma dricetasi indi ecozu nezu kini azita ndundu 'diyi 'ba si nezu kini okuyima otuta pi eyima ezota be atiru otita kililiru si ecozu fezu eyini driwala eyima idria ri nyazu ayikosi ekile agupi ni nyari le

OTITA 4: OTITA MBELE NI EJIZU OPENDU OMVIZU OKUPIMA ESELEA AGUPI BE

Otuta ejizu kari ti eci'ba 'diyi ma eselea ecozu otuta ejizu mbele okupima eselea agupi be esele coza 'diyi omvizu ekile 'bani ne ewu sawa 'disiri ma alearile. Otuta 'diyi nga asi'be nezu kini 'ba geri aluri ayu drileba 'dile 'diyi feu okuyidri agupibe ecozu eyini drileba fezu trotro.

OTITA 5: MILE O'BAZA OGAZU

Kari ti eci'ba 'diyi nga geri ciri 'du nezu kini:

- a) Adriza agupini okuyi 'duzu o'bi alea 'diyi ojazu ra ecozu egata ndundu e'yo ejipiokuyima rua 'diyi atrizu beni;
- b) Onita aku dria ri ni nga, embata kilili ri fe osita dria ekile azi okuyini nga ovumi lu eyima teri ru ku te agupi be indi azi ezozu tualu dika nezu kini e'yo azini ri okuyi teri ni 'du agupi be tualu sawa driasi.

OTITA 6: OGATA EJIZU E'YO OKU YI ONYAZURISI

Kari ti eci'ba 'diyi nga okpo ciri 'du nezu kini eyinga geri dria otu azita osiza be ecozu atriza okuyi onyazu 'diyi atrizu angu dria, okuyi olizu tujara ru 'diyi, dika eyi ayuzu agu ma awu atizu 'diyi atrizu te.

OTITA 7: IDRI DRICEZA ALEA RI O'BI DRILEARIBE

Kari ti eci'ba 'diyi nga geri ci 'di 'du nezu kini ayamataru okuyima rua driceta aleari idri o'bi aleari be ri nga atriru ra kari nderi ma alea, te vini nezu kini, okuyima driwala agupi be ri nga ovu:

- a) Ecozu kalulu 'bezu voti 'beza ciria ma alea, opeta o'biyini ri ma alea kaniku egata fezu e'yo o'biyini ri;
- b) Tisuzu pari ndundu ecozu egata fezu driceza dria gamete niria, egata nderi ma vuti o'biza be pari ciria. Ecozu vini driceta esuzu azi ngazu o'biyini pari ci gamete a ria;
- c) Ecozu tisuzu azi okalamvu gamete ni kuri ngazu, okuta ndundu be eyi ecipi o'biyi ma azakozu driceta si kaniku idri o'biyini siria.

OTITA 8: ATITA PASOZU TROTRO GAMETE ALEARI

Kari ti eci'ba 'diyi nga geri cirri 'du nezu kini okuyi drileba esu agupi be tualu opendu kokoru ecozu pasozu gamete ciria, kaniku azi ngazu okalamvu azi ng'ba wudrikulusi 'diyini.

OTITA 9: OVUZU KARI MVANI

1. Kari ti eci'ba 'diyi nga okuyini driwala fe agupi be trotro ecozu eyima pari esuzu kaniku ojazu kari anji ru suru eyini le ria. Eyi nga ne kini, aje juru beri ngani eyima suru ojaku dika ojanivini eyima pari kari eyini alea ri ku, kaniku erima dria kari agupi vuri omizu i ku.
2. Kari ti eci'ba 'diyi nga okuyini driwala fe agupi trotro e'yo anzi ma suru niri ma dria.

OTITA 10: ONITA

Kari ti eci'ba 'diyi nga geri cirri otu nezu kini okuyi agupi be drileba esu trotro geri onita esuzu risi, aleania, nezu kini eyi nga drileba aluri esu embata esuzu pari aluri ria, geri alu ri ma pamvu o'bi onita esuzu, eyinga afa ayu embata niri ayu alu, obeta aluri ri, emba'ba alu 'diyi ayu onita onizu i, pari onita ni ri ayu alu, afa onita niri pie dria. Otita 'diyi ecevini kini drileba efi'ba azakoza ru embata ni 'diyi nga awaru trotro ecozu fezu okuyi ma idriki eyima onita drile drile.

OTITA 11: AZI ESUZA

Kari ti eci'ba 'diyi nga okpo cirri 'du oepndu okuyia rua azi ma eyosi ri atrizu ecozu otita avuzu trotro ri ejizu okupima eselea agupi be driwala eyini ma alea. Driwala azini ri eri e'yo iecipi 'ba dria be ni i, ecozu drileba esuzu azi ngazu trotro, musara esuzu azi alurisi trotro, driwala azi 'ba asi ni leri pezu, ecozu azi otuzu oru, ageitema esuzu azi tia, dika e'yo dria iecipi azibe ri esuzu trotro ekile embata azi ma omgbo idrizuri, sukulu lazu drile azi ngazu.

OTITA 12: OVUTA TROTRO, DIKA ECOZU AZAKOZA ARO NIRI ESUZU

1. Kari ti eci'ba 'diyi nga okpo 'du ecozu opendu okuyima rua geri aro esuzu 'disi 'diyi atrizu ecozu fezu eyini atita esuzu trotro e'yo driasi, dika e'yo iecipi anji tiza beri ma dria indi.
2. E'yo oruleri 'di ma alia dria, kari ti eci'ba 'diyi nga ne kini okuyi nga azakoma iecipi anji esuza be, osita be, rua tambaza osita vutia ri be ri esu sawa worosi kpere anji endruria indi.

OTITA 13: DRILEBA LONYI ESUZU DIKA AYIKO O'BIALEA 'DIYI

Kari ti eci'ba 'diyi nga okpo ci ri 'du nezu kini opendu okuyima rua agberi geri eyi atrizu lonyi esuzasi, dika ayiko nyazu o'bi alearisi 'diyi nga atriru dria ecozu okuyini driwala fezu pasozu agupi be trotro e'yo lonyi nisi, dika driwala o'bi alearisi. 'Diyi agberi driwala ecozu ayiko akuniri esuzu, ecozu mari esuzu bankia, ecozu fizu avita ndundu 'diyi ma alea, dika tisuzu e'yo adi ni ndundu 'diyi ma alea.

OTITA 14: OKU CALUA 'DIYI

1. Kari ti eci'ba 'diyi nga asi 'ba oku calua 'diyi ma dria, ooko eyini nya 'diyi andrizu, dika azi angiri eyini nga aku eseleasi 'diyi andrizu ecozu anzi eyivile 'diyi ezozu, azi ngazu pirini sende kokoru. E'yo 'diyi ma okpo kari 'diyi nga 'du nezu kini azita sile 'diyi nga oku ndeyi ma azakora.
2. Kari ti eci'ba 'diyi nga geri ci 'diyi otu opendu okuyima rua ri atrizu aku eseleasi ecozu okuyi ma pari otuzu o'bi alea agupi be, eyini ecozu tisuzu angu ezoza alea, pirini nezu kini oku 'diyi drileba 'du ecozu otuta angu ezozu 'dini atita fezu pari ndundu alea, ecozu geri ndundu esuzu azo e'yo oniza azo dria 'diyi eembata anzi tiza dria 'diyi be ecozu drileba esuzu atita surua 'diyi ma alea indi beni.

OTITA 15: OKUYINI OVUZU TROTRO AGUPIBE AZITA DRILIA

1. Kari ti eci’ba ‘diyi nga okuyini drileba fe trotro agupi be azita drilia.
Kari ti eci’ba ‘diyi nga okuyini drileba fe agupibe trotro e’yo kesi ni ‘dia, kaniku atita kotia ‘diyisi agupibe. E’yo pirisi, eyi nga okuyini driwalal fe alu ecozu tritiza azi ngazu ‘diyi otuzu dika ecozu afa lonyi ru ‘diyi ma tambazu geri alusi trotro ecele kotia rile.

OTITA 16: OVUTA TROTRO AJE ALEA DIKA AATA AKU ALEA RIA

1. Kari ti eci’ba ‘diyi nga geri cirri ‘du nezu kini opendu okuyima rua geri ndundu si iecipi aje be kaniku aata aku alearisi ‘diyi nga ovu otizaru trotro okupima eselea agupi be: Driwala alualu ‘diyi nga paso sawa eyini otuta otuzu ajenirisi, driwala agi pezu asisile cenirisi, dika aizu fizu aje nderia asisile inirisi. Driwala ‘diyi nga , ovu trotro teri ‘ba alualu ni ‘du aje ma alea kaniku aje nderi anjuzurisi ria, driwala dika teri anji ezoza dria ri ni nga paso alurile;

OTUTA MAPUTO NI RI MA ECETA EWAKOKORI

OTUTA 1: E’YO MA ECEZA

Otuta ‘di ma e’yosi, “Okuta Afrika ni” omvele “African Charter” ri ma efi okuta Afrika ni driwala ‘ba adani dika ‘ba drianri ri. “Amuti Afrika ni” omvele “African Commission” ri ma efi, amuti Afrika ni e’yo driwala ‘ba adani ri ma mileru ri i.

OTUTA 2: EYO OPENDU EJIZU OKU MARUA RI ATRIZU

Kari ti eci'ba 'diyi nga geri dria ayu opendu ejile okuyima rua 'diyi atrizu geri azita ndundu 'diyi otuzu risi, okalamvu ndundu 'diyi sitasi ecozu azakoza 'diyi fezu. Geri 'disi, eyinga azita eyivile karini ri ma alea otuta otu nezu kini 'ba otuta ecozu okuyini drileba fezu agupi be trotro ri otu okporu otuta gamete ni 'diyima alea.

OTUTA 3: INZITA FEZU 'BA ADA NI

Oku alu alu ma driwala ni nga ovu ci ima okpo inzita esuzu 'ba ada ruri e'dazu, dika ecozu eri ma ongulupini inzita fezu driawala erini risi, dika inzita fezu ereni azita drilia.

OTUTA 4: DRIWALA 'BA ADA MA IDRI NI, INZITA DIKA AGEITEZA BE

Oku alualu ma drile ni nga ovu mbgo ecozu inzita esuzu erima idria, dika ecozu ovuzu asi'baza be ageiteza i ageirisi. Aramu nyaza okuyima rua geri cicirisi, enzamataru, kaniku panga fele tasipi 'ba adaniruku 'diyi pie dria nga ovu atrizaru.

OTUTA 5: ADRIZA ANYO EJIPI 'BA ADA MARUA RI ATRIZU (EKILE OKU MA AGELE OLIZA, DIKA KALI NDUNDU ANYO FEPI OKU MA RUA RI)

Kari ti eci'ba 'diyi nga adriza suru alea anyo ejipi okuyima rua kankiku okuyi ogapi driwala eyini zuzu 'diyi atri dria kaki eyi ici azita atile wudrikulua ri be kuria.

OTUTA 6: AKU SIZA

Kari ti eci'ba 'diyi nga ne kini okuyi agupi be dria driwala esu alu aku eyini eyi ecizu aje alu alearia. Eyinga azita ndundu 'diyi si okpo fezu 'ba dria dri nezu kini aje azi ngani i'ye deringa 'bani alenia 'diyi ecekini ale eyima esealea

ri ku, kaniku asisile eyiniri ku. Eli were ndeni atile agupi ‘duzura ri nga ovu eli 18. ‘Banga aku siza oku siza lu agupi alu pini oku alu beri ati i nezu kini okuyima driwala aje aleari ma ageiteza ‘ba tanimba kilili katro ovu aje jotre tia ri ma alea ti.

OTUTA 7: AWATA, ESELE COZA DIKA AKU EREZA GERI KOTIARISI

Suru ti eci’ba ‘diyi nga azita si nezu kini okuyi agupi be driwala esu trotro sawa aje ni ierezurisi, kaniku sawa eyini eyivile akuri anjuria, kaniku koti ka aje nderi atri ra ria.

OTUTA 8: ECOTA E’YOLIZA ADARI ESUZU DIKA AGEITEMA AZITA NIRI

Okuyi agupi be azita drilia alu, eyinga driwala aluri esu ageitema azita drilia ria. Suru ti eci’ba ‘diyi nga geri ci ‘diyi ayu nezu kini okuyi geri kpi ri esu ecozu atita koita ‘diyi esuzu, azakoza ndundu ‘diyi be.

OTUTA 9: DRIWALA OFIZU E’YO AGBATARANI DIKA E’YO AMAZA

Suru ti eci’ba ‘diyi nga okpo ‘du ecozu ‘ba dria oruzu gamete tiecita ni ri atizu ecozu okuyima atita esuzu dika tisuzu e’yo dricezani ria dika nezu kini okuyi ti eci e’yo ‘diyi ma alea opendu kokoru e’yo opeta niria voti ‘beza dria ma alea.

OTUTA 10: DRIWALA ASIANZUNI

Okuyima driwala ci aazu asianzu ci dika ti ecizu asianzu oyuzu dika tisuzu e’yo dria asianzu atipiria.

OTUTA 11: AGEITEZA OKUYINI A’DI ALEARI

Kari ti eci’ba ‘diyi tiki dri inzita fezu azita wudrikulusi e’yo I’yepi a’di alea ‘diyisi ‘ba kakau ni ocoko fepi, tutuni okuyiki.

OTUTA 12: DRIWALA ONITA ESUZU DIKA AZI ONIZU

Kari ti eci'ba diyi nga njiza cirri 'du nezu kini opendu dika ayamatarara eji okuyima rua 'diyi atriru ra ecozu eyini driwala fezu drileba esuzu onita ni, kaniku osisia ndundu buku aleasi okuyi edezu 'diyi ogazu beni. E'yo 'diri oturu agberi okuyini inzita fezu dika edematara okuyima rua engazu anzia si sukulua asi 'diyi atrizu dika 'bani 'yepiri ni panga fezu beni.

OTUTA 13: DRIWALA ONITA ESUZU AZI ONIZA BE

Kari ti eci'ba 'diyi nga otuta ci 'diyi otu nezu kini opendu geri ndundu si okuyi ma rua ecozu drileba azi esuzu 'diyi kaniku azi oniza siri ogazu te.

OTUTA 14: DRIWALA E'YO LONYI ESUZU DIKA AATA O'BIYINI MUKERI

Kari ti eci'ba 'diyi nga azita o'di 'diyi ni o'bia azita ndundu 'diyi oti, dika vutini o'bi azita nilerile ecozu nezu kini okuyi drileba esu agupi be azi alea lonyi esuzabe trotro. E'yo ndesi, eyinga drileba fe ecozu azi esuzu, musara esuzu dika azi ma omgbo awazu trotr okupima eselea;

OTUTA 15: DRIWALA ALATA NI DIKA E'YO IECIPI ANZI TIZABE RI

Suru ti eci'ba 'diyi nga ne kini okuyima driwla alataniri esu, geri alata okuyima rua osizurisiria, ecozu anji esuza atrizu, health of women, including sexual and reproductive health is respected and promoted, egata fezu anji esuza dria kaniku anji ma kalafe dria eyima esele coza be, driwala geri anji esuza ogazuri ma peta, driwala ecozu ageiteza esuzu azo silimu ni ri atrizu.

OTUTA 16: DRIWALA OVUZU NYAKABE SAWA DRIARI

Suru ti eci'ba 'diyi nga ne kini okuyi driwala esu geri nyaka rua sipi 'diyima esuza si, dika nyaka kilili ri esuzu. E'yo disi, eyinga okpo ciri 'du ecozu fezu okuyini yi vuza alaru ri mvuzu, geri ecozu afa nyaka a'dizuri esuzu, geri ecozu nyaka rua sipi 'diyi esuzu, geri ecozu nyaka tambazu kilili akua ogogo.

OTUTA 17: DRIWALA AAZU AKU ALA MA ALEA

Okuyima driwala ci ecozu aku ala aazu ri esuzu, dika aazu angu alatararu ria. Ecozu driwala 'di ayuzu kilili, suru ti eci'ba 'diyi nga ne kini, oku nde kakitro ovu agojotia ku ti, 'ba nga eyini geri cirri nda jo ala 'diyi esuzu ecozu eyima idri otuzu.

OTUTA 18: DRIWALA E'YO EGAZU PIRI KALI SURUNIRISI

Okuyima driwala ci aazu suru alea geria kilili ruri si, dika kali ei ati'pira ria, eyini ecozu eyima egata ecezu geri suru ni aazurisi. Kari ndundu 'diyi nga geri dria otu oku ma egata 'bazu kali ndundu 'diyi ma alea woro.

OTUTA 19: DRIWALA ALATA KILILIRU DIKA ANGU AAZU RI OTUZU KILILI

Okuyima driwala ci aazu angu alatararu ria sawa drias. Kari ti eciba 'diyi nga ti su otita 'diyi oti dika otuta otu nezu kini okuyi ti eci e'yo otuta ma alea, driceta ma alea dika angu ageiteza alea indi ecozu lonyi nyakuni 'diyi ma tambazu ewule ewule.

OTUTA 20: DRIWALA ANGUEZOZA OTUZU EWULE RI

Okuyima driwala ecozu anguezoza ewuleri zuzu indi. Alenia, kari ti eci'ba 'diyi nga otuta otu nezu kini e'yo agupi pini oku be ri ni nga fi otuta dria angu ezoza ni ria ma alea nezu kini okuyi otuta 'diyi ma alea dria ci

OTUTA 21: DRIWALA AWUZINIRI

Suru ti eci'ba 'diyi nga awuziyi ma tamba nezu kini awuziyi driwala eyini 'ba adaru 'diyi ayu kilili enjamatara kokoru, dika eyinga geri cirri ayu enzamata 'diyi atrizu edematara be eyini aaria; agu awuzi ru ri ni nga anzi ivile ri ma tamba agoni ka drate ria pe lu kani ka eco anzi nde ma tamba kilili ku kaniku anzi nde kaki leni. Awuzi ma drile ni nga ovu mgbo agupi ini le ri 'duzu.

OTUTA 22: DRIWALA ECOZA AVUTA 'DUZURI

Awuzi ni nga ovu driwala pie avuta i agoni vuri ma azi 'duzu dika aazu andru i agoni vuria. Ka le agupi azi 'du dika, eri nga ovu driwala 'di pie jo nde ka ovu erini ria, kaniku ka eri 'du bo ria. Geri azisi vini, okuyi agupi be nga ovu drile ba be eyi ma atapi ma mali 'duzu trotro.

OTUTA 23: AGEITEMA A'DARU OKU MBAZOO RURINI

Eri nga ovu azi kari amburi ni oku mbazoo ru 'diyi ma ageitezu, nezu kini e'yo eyini le geri rua tambazurisi, afa driadria si kaniku aata o'bi ma eseleari pi drileba esuzu azingazu eyima drisi, kaniku onita onizu ri ni nga oturu ra ecozu eyini inzita fezu dika eyima agei tezu enzamata ndundu 'diyisi, opendu i ecipi elisi risi kaniku obita okposi risi.

OTUTA 24: AGEITEMA A'DARU OKU ACOZA 'DIYINI

Kari ti eci'ba 'diyi nga okpo 'ba angiri oku acoza 'diyi ma ageitezu dika geri ndundu 'diyi otuzu ecozu eyima ongulupi ma adari ma azakozu, e'yo eyini ovuzu alio alia 'diyi, dika aata eyini o'bi alia 'diyi pie dria ecozu eyi ma azakozu azi esuzu dika azi oniza drisi 'diyi onizu.

Eyima tisuta egata feria 'diyi ne kini oku acoza 'diyi driwala eyini ayu e'yo ngiringiri nirisi, oku o'biza okposi 'diyisi, opendu e'yosi indi nezu kini oku 'diyi 'bayini inzita fe indi.

OTUTA 25: AGEITEMA OKU E'YO NI ESURA 'DIYINI

Suru tie The States ci'ba 'diyi nga okpo 'du nezu kini oku alio alea 'diyi ma ageiteza nezu okporu, oku enga'ba 'ba jururu 'diyi ma alea 'diyibe ecozu eyini angu kilili fezu ecozu ocoko eyini ovuzu alenia 'diyi ma azakozu e'yo eyima rua risi, lonyisi dika aata eyini o'bi alearia.

Otuta 'di ati egata ageitema fezu oku okporovu ri 'diyi kaniku azo alea 'diyi, oku aru joa 'diyi, oku alio ru 'diyi, oku aku dri ce'ba 'diyi, dika oku enga'ba angu jere ru 'diyi ma alea ri dri indi; ecozu eyi atizu dika eyi ma ageitezu o'bi ma alea beni

OTUTA 26: E'YO 'DI MA 'YETA, DIKA PAMVU NI ANDRIZA

Suru ti eci'ba 'diyi nga otuta 'diyi otu ecozu gerini oti ri esuzu azita 'diyi ma pamvu o'bizu kilili, dika eyinga ne kini otuta osile 'diyi mavuti 'ba nga obi azita nile rile engazu gamete a kpere aku eseleasi, aleani 'banga vuti niri andri osisia ndundu e'yo nde ecezu ri si. 'Ba ai di Kari ti eci'ba 'diyi sende otizu e'yo ne ma aza kozu avasi.

Otuta 'diyi okuta irizu Kari ti eciba 'diyi oti' dri drinia ni
Maputo a, 11 07 2003

ONITA ecezu kini AGEITEZA mivuri eri OKPO azitani fe midri ri i

Ministry of Gender Labour and Social Development

Sipi ri:

Uganda Women's Network

Plot 198 Old Kiira Road Ntinda-Kampala, Uganda

Phone: +256 414 286 539

Email: info@uwonet.or.ug

Website: <http://www.uwonet.or.ug>

Facebook: <http://www.facebook.com/uwonet>

Twitter: @uwonet